

उत्तरपक्षावली ।

पं० भगवत्प्रसाद शर्मणा

संशोधिता

काश्याम् ।

पण्डितवर कृपारामशर्मणा स्वीकृत्य

तिमिरनाथकयन्यास्ये

मुद्रायिता

सं० १८४७

ॐ परमात्मने नमः ॥

उत्तरपञ्चावली ।

विद्याविनोदचतुरविद्यादंविघ्ननाशनम् ।

तथाविधंमन्मुदेवंगुरुंवाग्देवतांभजे ॥ १ ॥

प्रश्नावल्याहोरिलस्ययेप्रश्ना.पंडितैःकृताः

तेषासदुत्तरार्थायक्रियतेउत्तरावली ॥ २ ॥

तत्रतावत्धातोस्तन्निमित्तस्वेतिकिं श्रूयते श्रू-
यतेतिमूलोक्तदोषनाशाय नयकीतिन्यासःतत्समाधानं
आधारकृवंतप्रकृतिककर्तृकृवंतगोःग्लौशद्वादिभ्यः त
वसाधुरिति गौयम्लौयमित्यादियथाविजंतभूधातोर्भौ
इत्यस्मादातिभोयमित्यादौ चधातोरेवयादिप्रत्ययभिन्न-
मित्यस्य वांतादेशो माभूदिति नयकीतिन्यासोदु-
ष्टः इकोगुणवृद्धीवद्वजे रिति श्रूयतेऽश्रूयतेति या-
देचउपदेशसुत्रस्यभाष्यग्रामाख्यादेजंतभ्य आचारकि-
पोऽभावे तु भोयमित्यादा ववश्यंदोषात् सन्यासो
दुष्ट एव अतः अन्यत्समाधानं विभावयंतु सुधिय
इत्युक्तं तत्र समाधानातरमुक्तं भाष्यविरुद्धं तु धातो-
रित्यवयवषष्ठौव उशंभुस्तमित्ति जयति आज
यति श्रूयति लडि श्रूयदित्यादौ यथा न्यासेन
वांतादेशः क्यजंतधातो रवयवस्यैवेचोयादिप्रत्ययनि

मित्तत्वाभावा न्नयकौति न्यासे तु स्याद्दोषः गव्यति
 नाव्यतिङ्गत्यादौ तु व्यधिकरणकपण्ड्यां चिंत्यो वांता
 देशः यदि तन्निमित्तस्ये त्यनेन यादिप्रत्ययभिन्ननि
 मित्तस्यै वेचो वांतादेशव्याहृति रिष्येत तदा स्वाभावि-
 कस्यै वेचो वांतादेशे सिध्यति गव्यती ष्यादि सामा-
 न्यस्य व्याहृतौ तु नसिध्येदिति तत्त्वप्रकाशिकायां
 स्पष्टं अक्षितद्धितयो. इति न्यासे यादौ तद्धिते च वां-
 तादेशनिषेधे तुवाभ्यर्थं गव्यतीत्यादि न सिध्येत् न.
 तीतिन्यासे श्योयते इति नत्कितीति न्यासे गव्य मि-
 त्यादि च न सिध्येत् वांतोयिप्रत्यये दृश्यते इति व-
 हुल इति च कृते यद्वा इप्रत्यये सरवहुल मितिकृते
 यांतवांतादेशावाहुलका इति सिद्धौ बहूनां वांतवि-
 धीनां वैच्यर्थं तथापि लक्ष्यानुसरणकेश इति सुह-
 द्भूत्वाऽऽचार्यं स्तथा न कृतवान् अतएव पाणिनीया-
 नां क्वचि र्खरक्यकार इत्यपास्तं लक्षणस्य अक्षदाद्यु-
 हेनेन कृतत्वात् एतदे वैकंचक्षुष्काणां तं विनालक्ष-
 णं लक्ष्यदर्शनं भाष्यक्यनासूयाकर्तव्या अत्रानुगम इ-
 तिभाष्या दननुगम एव लक्ष्यदर्शनं शरणं सति प्रा-
 भाष्य इति बोध्यं यत्पूर्वं वातो यौत्यस्य तरसूत्रस्य
 भाष्या दधातुविषयकत्वाद्वातो रित्यारब्धमृधिति
 तद्वातुरित्येतरसूत्रस्यभाष्यविरुद्धं निर्मूलं च तथा
 हि प्रकृति सूत्रे भाष्ये एवकारः किमर्थः नियमार्थः
 नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धे सत्यारभ्यमाणउत्तरेणैवका

रंनियमार्थं भविष्यति द्रष्टोऽवधारणार्थः तर्हि शंका-
 ध्य मित्यादौ यदि स्यादित्युक्तेः यत्, असिद्धबहि-
 रंगपरिभाषाया जठ्प्रहणं ज्ञापकं इति भाष्ये दूषणं
 दत्तं जठ्प्रहणं कथं ज्ञापकं प्रोहेत्यादौ विभक्त्युदा-
 त्तार्थं तदंकरणे जडिदं पदाद्यप्युम्रैदुभ्यः परासर्व-
 नामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यादिति न प्रवर्तते इत्युक्त-
 मृतदिष्टापत्ते रदुष्टं बाहःस्थाने य जठ् तस्य तेनायङ्गण-
 मितितदभाष्यतो लाभात् कथ मन्यथा व्यूह इत्यादे-
 रनभिधानमिति विभावय ज्वरतुरेत्यादिविहिता जठि
 जूरः जूरो तूरः तूरेत्यादावैव तदप्रवृत्तेः तदुक्तं परिभा-
 षेदुशेखरे प्रौष्ठ इत्याद्यसाध्वेव वृद्धेः प्राप्ते अन्येतु परि-
 भाषाशयं विना न विधानं वक्ष्यंति जडिदमित्येव व-
 विदमेवास्तु कोर्यः अस्य दीर्घजकारो यत्र वाशब्दस्य ऋ-
 स्वकारो यत्र ततः पराऽसर्वनामस्थानविभक्ति रुदा-
 त्ता स्यादिति आद्यस्य जूरः जूरे त्यादि द्वितीयस्व-
 विश्वोह इत्याद्युदाहरणं वच्च वाच्य वी इहे कृते लो-
 पोव्योरिति वलोपः उच्च जघे ति दीर्घऋस्वयो ईहे
 कृते षष्ठीतत्पुरुषः ववास्थाने यौ दीर्घऋस्वौ उकारौ
 ताभ्यां पराऽसर्वनामस्थानविभक्ति रुदात्तेति तद-
 र्थः षोडशमित्येवा वादेशः दूदमपि समाधानं संदि-
 ग्धं क्लिष्टं लोपोव्योरिति सूत्रस्थवकारप्रव्यास्थानपर-
 भाष्यविरुद्धं चे त्यरुचे रुक्तं दीर्घोच्चारण मूठोस्यां
 परिभाषायां ज्ञापकं संप्रसारणे निमित्ते गुणे षड्वि-

रेचीति दृष्टौ विप्रवौह इत्यादिसिद्धेरिति तदपि किं-
 त्यं दीर्घाच्चारणस्यैधत्यूहस्वितिविशेषणार्थस्येश्वरे स्फु-
 टं जनानवति इति जनौ रित्याद्यर्थं मुक्ततात्त्विक-
 तुरेत्यत्रापि ऋसकरणे अचदुरित्प्रादासिद्धेः इतेनो-
 षिदमित्यत्रापि ऋसुएवपठ्यते तत्परास्तं किंच चतुर-
 नुडोनद्याजादौत्यस्याग्ने वाहइतिपठित्वा वाहः परे-
 नदाजादौ उदाते स्तः इत्यवसिद्धे अठ्गहणंध्यर्थमि-
 त्युक्तं वाहानद्या उदात्तविधाना हाहइति डौविविधि-
 रपि नापूर्वइतिभाष्याशयः तस्यापि अंतीदातादुत्तर-
 पदादन्यतरस्यामनित्यसमास इत्यस्याग्ने पाठेन ज्ञाप-
 कपरभाष्यप्रामाण्येन तस्य व्यवस्थितविभाषापरतु-
 दिष्टसुरसिद्धिरित्युक्तं तदपि न वाह इत्युक्ते अडिद-
 मित्यभोठोकरणे जूर इत्यादौ सुरासिद्धिः तत्रोठिक्ते-
 वाह इत्यस्यापि करणे वाह इति डौविविधिज्ञापकसि-
 द्ध इति लाघवं यथा याति तथापि अनभिधानमे-
 षशरणं तत्रापि कथमन्यथा वाहोडौपज्ञापकादूहेति
 तदर्थताम् तस्यापि यूस्याख्याविति नदीत्वात् कथं-
 वा श्रीमद्भिः प्रवाहैरित्यादौ परादिवद्भावेन वाहइ-
 त्यनेन प्राप्तः सरो वाधात् किंच तस्य वाहपुत्रमे इत्य-
 स्य वाहइत्यादौ त्वदुक्तव्यवस्थितविभाषाशयणं च प्र-
 माणं किं चोठसुरस्य विप्रवौह इत्यादौ इष्टतज्ञापक-
 परभाष्यविरोध एवेति तत्सुराभिधानस्य भाष्यकारा-
 नभिप्रेतत्वं मेव लभ्यत इतिदिक्॥२॥यत्तु विभक्ते स्म-

ति व्यर्थे प्रदेशे क्वचिद्व्याययं सुप्तिङ्गुहणे न सुगुहणे-
न चेष्टसिद्धेः अनष्ट इत्यत्र सुपीत्येवास्तु त्यदादीनाम इ-
त्य सुपीत्यनुवृत्तौ यत्र तत्रेत्यादावत्वं तु प्राग्दिशीयानां
सुप्संज्ञयैव सिद्धे सुपिचेत्वात् सुपि यभि इति न्यासेनै-
तर्हीतिगदौ अदोषः सुपोधात्तिति सुपोलुक् सुष्पिता-
वितानुदात्तता च न वलतसिलादीनां विधानसाम-
र्थ्यात् तलादीलित्करणञ्चेति विभावयंतु सुधिय इ-
तुक्तं तत्र विभक्तिसंज्ञा वलादौ प्रयोजन मिदमस्ति
ब्रह्मशादेषु उडिदमिति इदं सुरेण तसउदात्तत्वमि-
ति प्राग्दिशीयइत्यावभाष्ये स्पष्टं ततस्तृतीयद्वित्वमेत-
द्भाष्यगौरवादिति च कैयटे तत्र किं यदुक्तं वलादी-
नां सुप्संज्ञायां सुपोधात्तिति लुङ् तेषां विधानसाम-
र्थ्यादिति तन्न तडिते सति प्रातिपदिकसंज्ञा तस्यां
च तद्धितलोपइति सन्निपातविधातादेवाऽ लुक्साम-
र्थ्येन अलुक्तुमशक्यं अव्ययसंज्ञायां तद्धितांतात्सुपोलु-
क् एवं प्रयोजनसत्वात् तस्मादित्याद्यर्थे तदित्यादेः प्र-
योगफलस्य सत्वात् प्राग्दिशइत्यावकैयटे उक्तं ननु म-
ध्येपवादइति न्याया दनुदातौ सुष्पितावित्त्वं सुरं वि-
भक्तिसुरो बाधते नतु लित्स्वरं लित्स्वर एव तु परतु द्विभ-
क्तिस्वरं बाधते नैषदोषः ऊडिदमित्ये तत्सूत्रं लित्तीत्यादा
नुवर्तते लित्स्वरं बाधिता विभक्तिसुरो भवति तृतीया
दिगुहणे न तृतीया मारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यायोग्ये च इ-
ति किंचे दानीमो मस्येत्संज्ञानिर्दिधाय विभक्तिसंज्ञे-

तिः स्पष्टं तत्र भाष्ये अन्वया मिद्वद्वृत्तात्तादवः परं
 स्वादिति तत्र केष्यटेः स्पष्टः दानीमोदंतसूकारे दोः
 पाभावेपि उक्तस्यले तस उदात्ततुफलं विभक्तिसंज्ञा
 याः प्रयोजनं इति भाष्ये स्थितं प्राग्दिशीयानां सुप्सं-
 ज्ञायां सुप्तिङ्तुस्माद् इति दानीमोमस्थेतुं न जडिदमि
 तावापि सुबेवसंवध्यते सचेकां च दृतावापि वि भक्ति
 स्थाने सुष्करणादित्यदोष इति चेत्तर्हि अष्टाविवा-
 चरति त्वाचारक्तिवंतादष्टनशब्दात्तत्तुचिशपंवाधिः
 त्वापरत्वात्प्रतिपदोक्तत्वादिभक्तिग्रहणसामर्थ्याच्च न-
 स्यात्त्वे ष्टातीतिक्रते तन्न स्यात् तस्मादष्टनइति वि-
 भक्तियुद्धं कार्यं तसादीनां विभक्तिसंज्ञं ष्टयेतिकेचि
 त् अथवाऽष्टनश्चासुप्तिङ्गी इत्येवास्तु तसादीनां सुप्-
 संज्ञं वास्तु विभक्तिश्चेतिनकार्यं मित्यन्ये यदि तु वि-
 भक्तिश्चैत्यस्य प्रत्याख्यानं तएवायहणं तर्हि अतिसा-
 चवात्प्राग्दिशीयानां माभूतां विभक्तिसुप्संज्ञं किंतु
 त्यदादात्त्वफलाय त्यदादीनामप्राग्दिशीयंतसादावेवे-
 ति पठ्यतां प्राग्दिशीय इति न कर्तव्यं सुपिषभीति
 चर्तया एनइत्यत्र सुप्तिङ्गिवास्तु दानीमोमस्य यथा
 नत्वतयोक्तमेव इत इत्यंतोदात्तम् तस्वप्रकाशिका-
 यां स्पष्टं ॥३॥ पुण घूर्णभ्रमणे अक्षोपधायां चेति दीर्घे
 सिद्धे दीर्घोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थमिति शिखरपुत्रः
 स चायुक्तः मूर्च्छादिषु दीर्घाकरणे ऽत्र लिखकप्रमादेन
 दीर्घाकरणात् ऊर्जस्यपि दीर्घोच्चारणं तथैवोपधायां

चेति सूत्रकरण एव लाघवा दृग्गोतिर्नुलोपश्च महति-
 ऋस्वेतिवचना दूकारस्यैव दीर्घ इत्यलां॥४॥षात्पदा-
 तात् पदांतात्पकारात्परस्य नस्य णत्वंनेत्यर्थः नि-
 ष्पानं दुष्पानं अत्रकृत्यवद्वतिवा भावकरणयोरिति
 वा णत्वं प्राप्तं अत्र मनोरमायां पदांतात्किं पु-
 ष्यातीति प्रत्युदाहृतं तद्युक्तं ष्टुत्वेन सिद्धे
 रिति शंका तत्समाधानं तु रषाम्भ्यामिति सूत्रे
 भाष्ये वकारगृहणमुत्तरार्थे षात्परस्य नस्य ष्टुत्वेन
 निर्वाहात् एवं च पात्पदान्तादित्यनेनापि ष्टुत्वस्यैव
 निषेधः पदान्तगृहणाभावे पुष्पातीत्यत्र ष्टुत्वनिषेधे
 रूपासिद्धि स्स्पष्टे वेति पण्डिताः वस्तुतस्तु पगृहण-
 मुत्तरार्थमिति रषाम्भ्यामित्यत्र भाष्ये ऽदर्शना द्वाध्य-
 सामान्यचिंतया पदान्तषात्परस्य नस्य णत्वमात्रं नि-
 षिध्यत इत्यर्थः नच षण्णामित्यत्रापि निषेधस्यादि-
 त्वाच्चस्पष्टेऽन्तः पदान्तइत्येव भाष्ये सुसर्पिष्केणे-
 त्यादौ णत्वसिद्धये व्याख्यानात् पदस्थनकारस्यैव णत्व-
 निषेधात् एवञ्च पदान्तगृहणाभावे सुसर्पिष्केणेति
 प्रत्युदाहृतं सुचितमिति भाष्यदर्शिनः नहि सुसर्पि-
 ष्केणे त्यत्र ष्टुत्वं लभ्य मितिदिक्॥५॥ददातिदधात्यो-
 र्विभाषा अनुपसर्गादितयोर्विभाषाशः श्याद्वाधेति ण-
 स्थापवादः शपचे जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुःश्चाविति
 द्वित्वं ददः दधः पचे णः दायः धायः इति अनुपस-
 र्गादित्येव प्रदः प्रध इति मूलं तत्र पण्डिताः इदं स-

वं मास्तु दद् दाने दध धारणे आभ्यां पचाद्यच् ददः
 दधः इति श्याद्धार्षेति णे युकि दायः धाय इति ष
 सिद्धे रित्याशंक्य समाहितम् अचिक्रते न ददः अददः
 अत्र नञ्त्तत्पुरुषे तत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमा-
 नाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेनाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर
 इष्यते तंवाधित्वा अचकावशक्तौ अजन्तं कानां चान्तौ.
 दात्तं स्या दशक्ता वित्यन्तोदात्त स्यादिति सूत्रम् इ-
 ति वस्तुतस्तु समासात्प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रूचकावशक्ता-
 वित्यन्तोदात्ते निर्वृत्ते सति शिष्टत्वेनाऽव्ययपूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरः सिद्ध एव किन्तु अभ्यस्तानामादिरि-
 त्याद्युदात्तार्थे प्रददः प्रदधः इति व्यावृत्त्यर्थे दाञ्धा-
 जोरपि दद दधयोः सिद्ध्यर्थं वचनं तदपि रूपद्वयं त्रि-
 भाषागृहणं विनैवा नुबन्धवैरूप्या वासरूपसूत्रेण णं
 शप्रत्ययान्यां सिद्धं विभाषागृहणं नानुबन्धकृतमसा-
 रूप्यमिति ज्ञापनार्थमिति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
 म् ॥३॥ चितः अन्त इत्यनुवर्तते चितोऽन्त इत्यर्थः अत्र-
 वृत्तिकम् चितः सप्रकृतेर्बहुवचनार्थमिति शिखरे अस्या-
 र्थः चित्प्रत्ययप्रकृते रन्तउदात्त इति तदर्थो नतु प्र-
 तयमात्रस्यान्त इति अत्र चाकचञ्चित्वं ज्ञापक म-
 न्यथाऽकच ऐकाच्कतुनेन प्रतयस्वरैर्णवो दात्तत्वे
 सिद्धे तदर्थव्यर्थं सदत्रज्ञापकमितिताम्यनुदात्तेनृडि
 द्दुपदेशाल्लसार्वधातुक मनुदात्तमन्दिडोरित्यत्र शिखरे
 तु अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं ऋड् अधीडौ वृज्जि.

यित्वेत्यर्थः रुग्णद्वीत्यत्रग्रभोमित्वेन परस्वेत्यस्य बाधे
तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्त बाधनमित्युक्तम् अ-
यंग्रन्थः परस्य रविरुद्घः यथा नित्वेन परस्वेत्यस्य बाधे
तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यापि बाधः एव-
मकच्यपि प्राक्टेर्ग्रहणेन परस्वेत्यस्य बाधे तत्सन्नि-
योगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्याप्राप्त्याऽ कच शित्वस्य
ज्ञापकतावर्णनमवुक्तमिति विरोधः अत्रनवीनै रित्थं
परिह्रियते उभयशब्दस्य सर्वादिगणे पाठो ध्वयर्थइति प्र-
घट्टके भाष्यग्रन्थे “कश्चेदानी काकचोः स्वरे रूपे वा
विशेषो ऽस्ती”त्युक्त्वा ऽकचि सन्नियोगशिष्टन्यायस्या-
श्रयणे प्रमाणाभाव इत्यन्यदपि विभावयन्तु मुधिय
इति यत्त्वचोक्तं चितःस्थाने चित्प्रत्ययप्रकृतेरन्तोदात्त
इतिवार्तिकार्थं सन्नशोभनम् अप्रभृतिप्रत्ययस्य कु-
गिडनजादेरप्रत्ययस्य चेह गृहणमिति कैथ्यटविरोधात्
वह्नकजर्थमितिप्रतीक नुपादाय वह्नकजोऽन्तोदात्तत्वे
कार्ये चितःसप्रकृतेरिति वचनमिति कैथ्यटविरोधाच्च
वह्नकच्प्रत्ययवती या प्रकृति सस्यान्नत उदात्तइ-
त्येवार्थो वार्तिकस्य एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभा-
ष्यप्रामाण्या ज्ञायमर्थः तथाहि तत्तर्हि वक्तव्यं न व-
क्तव्यं पूर्वसूचनिर्देशत्वात् चितइतिभाष्यं चित्त्वा-
त्समुदायोऽन्तोदात्त इत्यर्थः कुगिडनजादयोपि व्य-
पदेशिवद्वावा हिदन्ताउच्यंत इतिकैथ्यटः चितइत्यने-
न चित्त्वतोऽगृहणे ऽकच एकाच्कत्वेन प्रत्ययस्वरेणै-

वा न्तोदात्ते त्वसिद्धे तस्यचित्करणे चित्तत्वे इत्यर्थो
 लभ्यते सप्रकृतेरिति. बह्वकजर्थं मुपादीयते तेन कु-
 षिडनप्रकृतिष्वदोष इत्युक्तम् चित्तइत्यनेन चित्त्वती-
 गृह्ये. पुत्रकाम्यादिषु चित्त्वत्वान्तेषूपयोगाभावेन
 बह्वकजर्थं मित्युक्तम् तथैवोदाहृतं च भाष्ये बहुच्
 बहुमुक्तमित्यादि अकच् सर्वकं रुचकौरित्यादि च य-
 क्षुश्रेखरयोर्विरोधोद्भावनं तत्र श्मो मित्वेन परस्ये-
 त्यस्य वाधेपि प्रत्यय इत्यस्य प्रकृतिरिष्यत एव प्रत्य-
 यत्वं विना लक्षकृति शस्येत्संज्ञानापत्तिः प्रत्ययत्वे
 चाद्युदात्तः सन्नियोगशिष्टः केनवाच्येत् अकचि तु
 प्राक्टे गृहणा त्वस्ये त्यस्य वाधेऽकचः प्रकृतिप्रविष्ट-
 स्य प्रत्ययत्वे प्रामाण्यफलयो रभावा चित्तइत्यनेन
 चित्त्वतीः प्रकृतिप्रत्यययो रविशेषणं गृहणा त्सन्नि-
 योगशिष्टन्यायसंचारः काकदन्तपरीक्षावदा भातीति
 चित्तइतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥८॥ आर्धधातुकस्येडुला
 देः अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य वलादेराधधातुकस्येडितिसू-
 चार्थः अचशेखरे आर्धधातुकस्येति किम् जुगुप्सते इ-
 ति अत्रसूत्रे भाष्ये ऋतद्गृहणीरिति पदमुच्चार्य वि-
 दितस्य वलादेरिति व्याख्ययाऽवदोषाभावा दार्ध-
 धातुकगृहणं प्रत्याख्यातम् रुदादिभ्यः सार्वधातुक
 इति नियमादाऽऽक्ते श्चेति इत्यादावदोष इति स्थित-
 म् स्यसिच्सीयुडित्यत्र भाष्ये तु अंगस्येडुमाभूदित्या-
 र्धधातुके इत्यानुवर्ता योगविभागमाणिता गान्धर्वि-

संसर्वा व्याहृधातुकस्येडितुक्तम् तत्परस्परव्यवहारं
 शिखरग्रन्थोऽपि भाष्यविरुद्धः अत्रेत्थं विरोधोद्धारं कु-
 र्वन्ति पण्डिताः विधिसूत्रे प्रयोजनं नास्तीति प्रत्या-
 ख्यानं योगविभागाद्यतया प्रयोजनोक्तिः जुगुप्सत इ-
 ति शिखरग्रन्थस्तु आहृधातुकग्रहणमनुवर्त्येति इति
 अत्रेदं तत्त्वम् स्यसिचसीयुडितिसूत्रस्थं भाष्यं ताव-
 देकदेशिसूत्रकाररीत्या प्रवृत्तम् एवसप्तमेयोगविभागः
 करिष्यते आहृधातुकस्येत् यावानिट्नाम स सर्वं
 आहृधातुकस्य भवतीति विज्ञेयं ततो बलादेरिति
 बलादेरार्धधातुकस्येह भवतीति भाष्यम् आहृधातु-
 कस्य इत्यास्यं प्रत्याख्याने योगविभागस्यैकदेशयुक्त-
 त्वं स्फुटमेव शिखरोपि युक्त एव तथाहि आहृधातुक-
 स्येति सूत्रे भाष्ये किमाहृधातुकस्येतिपदाभावे ब-
 लादेरंगस्या यप्रतायस्येडिति विप्रतिपत्तिं कृत्वा य-
 द्येतत्पदाभावे ऽगस्येडापद्यते तत्पदसत्तुपि आहृध-
 धातुकस्य यदंगं तस्येडि त्यापादयितुं शक्यत्वात्त-
 चाक्रियमाणएवेष्टं विज्ञास्याम इत्याक्तम् अनेन ल-
 घ्यशरणं सूत्रकारस्यापीति दर्शितम् इदन्तर्हि प्रयो-
 जनं इह माभूत् आस्ते शिते एतदपि नास्तिप्रयोजनं
 रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यातन्नियमार्थं भविष्यति
 रुदादिभ्यएव सार्वधातुके इड् भवति नान्येभ्य इ-
 ति अत्रकैव्यटः सार्वधातुक एवेति नियमस्तु रुदवि-
 दिति त्वासनोः कित्त्वविधाना न भविष्यति अनि-

दसनी रुदादेर्लन्ता चेति कित्तुस्यसिद्धतुत्तु
 ऽनिर् औपदेशिककित्तुसङ्गावादिति एवमपिह्यताञ्च
 चप्राप्नोति धातोरिति वत्ते एवमपिलूभ्यांयूभ्यामत्र
 प्राप्नोति एवन्तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धा-
 तोर्योविहितः ननु च धातो. रेवायंविहितः नचायंधा-
 तोरित्येवंविहितः क्युनर्धातुग्रहणं प्रकृतं अतद्-
 द्धातोरिति तद्धै पठौनिर्दिष्टं पंचमीनिर्दिष्टेन चे-
 ह्यविहितं शक्यते विशेषयितुम् अथेदानीपठौनिर्दि-
 ष्टेनापि विहितं शक्यते विशेषयितुं 'शक्यमाद्धं
 धातुकग्रहणमकर्तुमिति प्रकृतिसूत्रे भाष्ये स्थितम् सू-
 भ्यामिते प्रतत्समानमेव जुगुप् सतद् इत्याद्धं धातुक-
 ग्रहणाभावेऽप्य दोष एव सनीऽनाद्धं धातुकत्वफलंगु-
 णाभाव एवते नेऽगुणौनेति फलन्तु भाष्यसते फलि-
 तार्थकथनपरं जुगुप् सतद् इति प्रत्युदाहरणं च ॥ ८ ॥
 व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति पूर्वादिनिः सपूर्वा
 च्चेति योगविभागेन ज्ञापितं यमन्यथैकयोगं पूर्वात्स-
 पूर्वादिनिरित्येषकुर्व्यात् नचात्रपृथग्योगेऽष्टादिभ्य
 इतरत्रसपूर्वादितास्यानुवृत्तिर्नस्यादेवं चानिष्ठीति न
 सिध्येदिति वाच्यम् ज्ञापकपरयेनदिधिरिति सूत्रभाष्य
 प्रामाख्यादनिष्ठीत्यस्यामाधुत्यात् एकयोगेपि तावत्
 उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च अतएव नान्तादसंख्या-
 देरितिसार्थक मन्यथा ऽत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन पंच-
 मद् इत्यादावपि संख्यादित्वात्तद्वै यथै स्पष्टमेवेति प-

रिभाषेन्दुशेखरेरुपष्टम् अत्रै पविचारोमन्दप्रयोजनः ६
पूर्वत्रासिद्धमुत्पादसप्ताध्याय्यामुत्तरत्रास्यपाठात्पूर्वत्र-
पदेनतन्म्यायहणात्त्रिपाद्याअसिद्धत्वं प्रतिसूत्रमुत्तर-
त्रासंवाधात्फलितस्त्रिपाद्यां पूर्वप्रतितपरमसिद्धमि-
त्यर्थः एवमर्थेषुत्वं धुटिसिद्धं वाच्यमित्यादिवाति-
कानिप्रमाणानि फलंगोषुङ्मानित्यादिसिद्धिः। अन्य
था पूर्वं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ घत्वजशत्वानुनासिकेषु सत्सु
भष्भावो न स्यादिति शब्दरत्नोक्तिः साविक्रुड् इति पदा-
न्ते भष्भावस्यन्याय्यत्वात् तत्समाधानंजशत्वापवाद-
त्वे ऽथनुनासिकत्वापवादत्वाभावात्तत्र कृते भष्भा-
वो न स्यात् जशत्वेकृतेऽस्त्वचजशत्वाप्राप्तावित्यर्थद्वति-
परिडतोक्ति रसंवाहजशत्वे कृते इतिमूलाभावे जशत्व
प्राप्तावितिव्याख्याया दुरापास्तत्वात् वस्तु तस्तुपौर्वाप-
र्याश्रयणविरोधेन पूर्वपूर्वप्रवृत्त्या चत्वभष्भावजशत्वा-
नुनासिकानां वृत्तौ नैवानिष्टं किञ्चित् किंतु घत्वेकृ-
ते ऋयद्वतिमतोर्मस्यवत्वापत्तिरेव शेखरोक्ता मुष्टु इ-
तिचिन्त्यसुधीभिः अत्रयद्यपिलोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैवप्र-
वर्तकत्वं दृष्टं तथापि शास्त्रप्रामाण्यादाहाध्यारोपो-
पिशास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौचनियामकत्वमितिवोद्व्यमि-
तिशेखरः लोकेऽ नाहार्येत्यादिनियामकद्रव्यन्तमु-
क्त न्तस्यायंभावः यथाभूतले घटोऽस्तीत्यादौ भूतला-
धिकरणकघटकवर्तकसत्ताऽत्यन्ताभावप्रतिवन्विका ए-
वमेतत्त्रिपादीस्यं शास्त्रं सिद्धमेव तत्रापि त्रिपादीस्य-

कर्तृकसंभवज्ञानप्रतिबन्धकम् एव च पूर्वशास्त्रप्रति-
 त्तिपादीत्यमसिद्धमित्यनुपपन्नमेवस्या दतोदर्शनरूपे-
 लोपेऽभवारोपस्य रूपत्वेन मनोरथद्वत्वादावदोषो ऽ
 भावभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वात् न चीत्यदृष्ट्यारो-
 रित्यस्यासिद्धत्वमितिवाच्यम् दीर्घविधिसामर्थ्यादा-
 श्रयासिद्धत्वात् अत्रसमाधानं कर्मणोरोमन्धेत्यादिनि-
 र्देशेनयत्रशास्त्रान्तरदृष्ट्याऽसिद्धत्वं नास्ति तत्रैवाश्र-
 यासिद्धत्वमवतु ह्यशित्येतत्त्ववृत्त्यापिरोरित्यस्या-
 सिद्धमिति, नाश्रयासिद्धत्वमन्यद्विभावयन्तु परिहृताः
 वस्तुतस्तु यौगपद्येन शास्त्रद्वयप्रसङ्गे शास्त्रासिद्धतत्रप-
 क्षे रोरीत्यस्याप्रवृत्त्यादुलोपाभावेन रलोपशास्त्रस्यैवा-
 प्रसङ्गः कार्यासिद्धत्वे रलोपे ह्यशित्यतः परत्वालोप-
 द्भूतिदीर्घेऽपि ह्यशित्यन्तरद्वयप्रतिपदद्वयसापेक्षवहिर-
 द्भूदीर्घस्य पूर्वत्वासिद्धमिति रलोपस्यासिद्धत्वादुत्पन्ने-
 व किञ्च कर्मणोरोमन्धेत्यादिनिर्देशेनासिद्धवचनं किम-
 र्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं मुत्सर्गलक्षणभावार्थंचेति भा-
 ष्येणतत्रत्य कैव्यटविवरणाभ्यां शास्त्रासिद्धत्वस्यैवा-
 श्रयणा ददोष इतिदिक् ॥ १०॥ स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्ज-
 नइति अनुपसर्जनेस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोन उपसर्ज-
 नेतुभवत्येव कारीषगन्धेरपत्यंस्त्रीत्यर्थे तस्यापत्यमि-
 त्त्वणिअणिञोरनार्थयोरितिष्यडित्यणःष्यडादेशेचापि
 चरुपम्कारीषगन्ध्यायाःपतिःकारीषगन्धीपतिःपरम-
 कारीषगन्धीपतिःष्यङःसम्प्रसारणंपुत्रपत्योस्ततपुरुषइ-

तिसम्प्रसारणं यथाऽवभवति तथा परमकारौपगन्ध्यायाः
 पतिः परमकारौपगन्धीपतिरत्रापि भवति स्त्रीः त्वयस्य
 पतिं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि परमशब्दार्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वा
 त्कारौपगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङन्तत्वात् कारौपगन्ध्याम
 तिक्रान्ताऽतिकारौपगन्ध्येति वियहेऽतिक्रान्तार्थं प्रति
 स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात्तदादिनियमसत्त्वात् कारौ-
 पगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यङन्तत्वात् न संप्रसारणम् अ-
 चपरिहृताः इयं परिभाषा न कर्तव्या ष्यङोऽनुपसर्जन-
 स्यसम्प्रसारणं चित्यादिसूत्रकारणात् अवसमाधानं
 परमाकारौपगन्ध्यायस्य स परमकारौपगन्ध्याः विना-
 पि प्रत्ययपूर्वोत्तरपदलोपो वक्तव्य इति परमपदस्य लोपे
 कारौपगन्ध्यास्य पुस्तइति विग्रहे कारौपगन्धीपुस्तइतीष्य-
 तिस न स्यात् अतः परिभाषयैव वारणम् यद्यपि संज्ञास-
 तायां विषये पूर्वोत्तरपदलोपे सत्याभासामासामभीमोभी-
 ससेनइत्यादितदुदाहरणात्तथापि स्तोः श्चुनेत्यत्र योगः
 संयोगः संश्लेषस्य सत्याभासेत्यादाविश्वविनापीत्यतो-
 लोपादिति शेषरविरोधात्संज्ञायामपि लोप इति व-
 दंति एतच्च परिभाषावर्णनं तस्याः प्रयोजनानन्तरं
 नास्तीत्यभिमानेनैव वस्तुत स्वतिखट्वायेत्यत्राङ्कारणं
 प्रत्युदाहरणं परमखट्वायैइत्यादौ तद्भावनं परमकारी-
 पगन्ध्याशब्दः प्रत्ययगृहणपरिभाषया ष्यङन्तो न भव-
 ति परिभाषाश्रयणमनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमेना-
 ष्यङन्तमपि त्शेति ध्वनितं भाष्ये पूर्वपदलोपोऽथ

चिन्त्यम् बहुधनोऽल्पधनइत्यादा वपितदापत्तेः यत्तु
योगपदेसंपदलोपोदाहरणं तत्रतत्र युजेरेवसंयोगार्थं
कत्वे नादोपात् अतएवाव्यवहितेश्चतुसिद्धये स्तोत्रौ-
श्चुरित्युक्तम् भाष्यसूत्रकारमतेऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये सं-
योगपदाध्याहारएवेत्युचितइतिदिक् ॥ १० ॥ इजादे-
श्चगुरुमतोऽनृच्छः इजादे, किम् वधौ गुरुमतः किम् उ-
वोप अनृच्छः किम् आनच्छं नच ऋच्छत्युतामिति
लिटि गुणविधानसामर्थ्यां दान्न भविष्यति किमनेन
पर्युदासेनेति वाच्यम् गुणविधानमामर्थ्यं नामाव्यव-
हितेऽपि तत्प्रवृत्ते रितिशेखरेसमाहितम् तत्राशकासू-
त्रेऽनृच्छ इतिपदाभावे आनच्छेत्यवामप्राप्तः गुणोऽ-
पिप्राप्तस्तत्र प्रतिपदोक्ततादपवादतुञ्च गुणे क्वते इ-
जादित्वाभावादामः प्राप्तिरेवनेति व्यर्थमनृच्छपद म-
वसमाधानम् विभावयन्तुमुधियइतिपण्डिता, शेखर-
पंक्तिन् इत्यम् नच ऋच्छंलिटिगुणविधानसामर्थ्यादेव
तत्सार्थव्यादितिसूत्रतात्पर्यादिति अनयापङ्क्त्या भा-
ष्यसिद्धान्तोप्यागतइतिसूचित तथाहि इयेपेत्यादा-
वाम् व्याहृतये उपदेशेगुरुमतोऽनृच्छइति उक्त्या एवं त-
र्हिउच्छेराभवत्त्वय, अनृच्छइतिज्ञापकादनौपदेशिक-
स्यापि गुरुमत्त्वस्याश्रयमाणे उच्छास्त्रकारेत्यादावसि-
द्धौ इयेपेत्यादावतिप्रसंगमाशक्योभयं न वक्तव्यमुप-
देशग्रहणं न करिष्यते कस्मान्नभवति इयेपेत्यादावु-
क्तम्वा किमुक्तं सन्निपातविरोधादितानृच्छग्रहणं व्य-

र्धमेवेति भाष्ये स्थिते पूर्वशेखरेऽनृच्छद्विपर्युदा-
 समाश्रित्योचोगुरोरनृच्छ इत्येवसिद्धे रादियहर्ण-
 मतुग्रहणं च स्पष्टार्थमित्युक्तम् इजादिगुरुमते-
 नैवानृच्छद्विपर्युदासः सार्धकोनान्यथेति तद्भा-
 वस्तदपि चिंत्तमेव संयोगेगुरुमत्ववतामेव ग्रह-
 णापत्त्या ईङ्गतौ इत्यादीनामसंघहापत्तेः इचो-
 गुरोरिति सामर्थ्यान्नायं दोषोन्यथा नृच्छद्वित्येव
 ब्रूयादिति चेतावताप्यचोयदिगुरुमत्वस्याश्रयणे
 इडादेरसंघः उच्छादेरेव संघ इति दोषसद्भा-
 वात् वस्तुतस्तु गुर्विजादेरित्युक्त्येतरत्कर्तुमशक्य-
 मथवा गुवादेरित्येवास्तु दयायासश्चेत्यत्रास्यह-
 णादकारगुवादेशे च सहादेरेवेतिनियमात्सिद्धेः न-
 वा सेरौपदेशिकाकारगुवादेशेनेतद्विषयकनिय-
 मेशत्वादिप्रभृतिष्वाम्स्यादितिवाच्यम् तावन्ने-
 सामान्यनियमाश्रयणादितिदिक् ॥११॥ अतो-
 दीर्घोयजोति सार्वधातुके किम् केशवः अङ्गना
 केशाहोन्यतरस्यामितिः अथकेचित् सार्वधातु-
 फग्रहणं भास्तु सुप्रिचेति सूदनियमादेवादीपात्
 सार्वधातुकाभिन्ने यजादौ दीर्घश्चेत्तर्हि सूर्यवे-
 ति केशवशब्दादावप्रवृत्तेः समाधानन्तु रावभ्या-
 मित्यादावपि दीर्घापत्तिरिति आतोदीर्घस्य सु-
 व्विधित्वाभावेन नलोपः सुप्स्वरेति नलोपासिध्य-
 भावात्सुप्ततद्व्याप्यधर्माश्रयविधौ च सुव्विधि-

त्वादिति समाधानान्तरं तु तत्त्वप्रकाशिकार्या
द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽङ्गु-
ले, संग इत्यतस्मात्स इत्यनुवर्तते आभ्यामुत्तर-
स्योत्तरपदावयवस्य च इत्यर्थः अत्र मूले समासे-
किम् ज्योतिपः स्तोम इत्युक्तम् तत्र इङ्कोरि-
त्यधिकारात् किन्तु ज्योतिस्तोमोक्तिब्राह्मणाना-
मिति प्रत्युदाहर्त्तुमुचितमिति परिडिताः केचित्तु
समासइत्यस्यनिवृत्तावप्यस्य पदविधित्वात्ममर्थ-
परिभाषया समास एवास्य प्रवृत्तिरिति समास-
यद्गणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुस्तन्न पदाधिकार-
स्यापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यत प्रागेव निवृत्ते भा-
ष्ये उक्तत्वात् वस्तुतस्तु मूलाशय इत्ययोज्यः
॥ १२ ॥ नुम्बिसर्जनौयशर्व्ववायेपीति पत्वस्य सा-
त्यदाद्योरिति निषेधस्यापवादोयं तेन नुम्बिसर्ज-
नीयेति संबध्यते इति वाक्येऽपि प्रवृत्तिः नच प्र-
त्येकमिति व्याख्यानाङ्गिंस्वइत्यनेवात्राप्यप्रवृत्तिरि-
ति वाच्यम् एवतर्हि समक्षान्येव भौरुष्टामान्नि-
षुदग्निष्टोमज्योतिष्टोमादीत्यंत समासेकिम् इ-
त्यनेन तदधिकारीयभीरो स्थानमित्यादिदिम्ब-
नीकिमर्थेति प्रश्नाशय अस्मासे प्रवृत्तिविरहा-
त्पुरापावांसिति तदुत्तरमित्यग्ये ॥ १३ ॥ रामा-
द्रामादित्यत्र मूले जगत्वं वावसान इत्युक्तम् पू-
र्व्वं चत्वारिसिद्धा जगत्त्वमिति मनोरमा अपवादत्वा-

ज्ञातृत्वं वाधित्वा चत्वं ततोऽक्षत्वमिति शेखरः अ-
 क्षत्वाप्राप्तिविषये चत्वंस्याचारितार्थ्यादपवादत्वसं-
 गतेरिति शेखराशयः अस्वीपरिट्पणान्तरं षष्-
 द्वाद्दौ पूर्वं षस्य ष एव चत्वं ततोऽक्षत्वं पक्षे ष
 एव श्रूयेत् जक्षित्वाद्यः षडिति निर्देशेन ष-
 स्य टकार एव नतु षकार इति परिहारेऽपि पू-
 र्वापरविरोधः शेखरस्यास्त्वैव उपानदित्वत्र घत्व
 क्षत्वचत्वंनिति तदुक्तोः किं च चतुर्णामित्यत्र-
 णत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं णत्व-
 मित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति वचना-
 दिदं वर्णद्वित्वेऽपि प्रवर्तते वाक्, वागितिभाष्यो
 दाहरणात् अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या चत्वंस्यासिद्धत्वा-
 दृगस्यैव द्वित्वं तस्य चत्वं पूर्वत्र गश्रवणापत्तेरि-
 त्युक्तम् अस्मादपि पूर्वं क्षत्वं पश्चाच्चत्वंमित्याया-
 तीति पण्डिताः पदान्तविषये पूर्वं क्षत्वमिति
 न्याय्यमेव वाचसाने इत्यस्यापदान्तभूलां चत्वंवि-
 धानेन चारितार्थ्यात् अत्र पदाधिकाराभावात्
 अनुकरणंचानितिपरमिति ज्ञापकादनितिपर-
 स्याप्यनुकरणस्य सत्त्वाद्वाचसानेत्यदाद्यनुकरणे त्व-
 त् तत् इत्यादौ पक्षे चत्वंस्थापीष्टत्वात् नत्विद-
 मयुक्तं नह्यनुकरणत्वमङ्गभियां शास्त्रस्य बाधश्चम-
 त्कारतामुपैति पठत् इति इत्यादिषु अव्यक्तानु-
 करणस्यात इताविति शास्त्राणामप्रवृत्त्यापत्तेः ते-

षां वैयर्थ्यापत्तेश्चैत्यलं विस्तरेण ॥ १४ ॥ प्राचां
 ष्फसञ्चितः गार्ग्यशब्दारष्फः चायनादेशे यस्येति
 चिति तद्वितनिमित्तकङ्कारलोपः तद्वितामखे
 प्रयोजनं प्रातिपदिकसंज्ञा च ष्फान्तस्य तेन वि-
 द्गोरेति सिद्धश्च डोपिति तत्र सर्वार्थोर्ध्वेण वि-
 त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपि डोषा च सिद्धि-
 माश्रित्य तद्वितघहणं प्रत्याख्यातम् गौकच्य १-
 ष्दोगर्गादियजन्तसाम्नात्क्रीडादिभ्यश्चेति क्री-
 डादिगौकच्यशब्दात्शब्द ततोयञश्चेति चाप्
 गौकच्या ततः ष्फप्रत्यये विवक्षिते तद्वितसंज्ञा-
 यां भस्याटे तद्विते इति पुम्बद्भावे चापोनिवृत्तिः
 ष्फप्रत्यये पित्वाङ्डीष् गौकच्यायणीति सिध्य-
 ति पुम्बद्भावावश्च तद्वितत्वएव ष्फस्य सगच्छते पु-
 म्बद्भावाभावे यजन्तत्वविरहात्फोन स्यादिति क-
 स्य चित्समाधानत्वे न युज्यते तथाहि गौकच्य-
 शब्दपाठस्य क्रीडादिषु भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्
 गौकच्येति तु पाठ्यञश्चेति चापि सिध्यति मा-
 स्तु क्रीडादिस्वात्शब्द नच गौकच्यायणीति न
 सिद्धेऽप्यः ष्फप्रत्ययस्यापवादत्वादिति वाच्यम्
 प्राचांष्फ इत्यत्र सर्वेति सूत्रात्सर्वेतिपकृत्य
 प्राचां सर्वत्र ष्फविधानात् गौकच्येति तद्वीचां-
 मते सेत्स्यति एवञ्च गौकच्यापुत्र इत्यादौ ष्ड-
 ऋरवाभावेन ष्डस्यम्प्रसारणमित्यस्याप्राप्त्या

गौकच्यायाः सम्प्रसारणप्रतिबोधोक्तव्य इति वार्तिकमनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलम् किंच प्फ-
 प्रत्यये विवक्षिते भस्त्राटितहित इत्यस्य प्रहतिर-
 नुचितैवायनादेशोत्तरमेव भसंज्ञायाः प्रहतेः किं
 चप्यहंते यजन्तत्रविरहेण प्फस्याप्रहतेः किंच त-
 दित्यहणमन्यतोऽपि विधानार्थं तेनासुररूपस-
 ख्यानं नापूर्वमिति कौयटोप्येकदेशी तथाहि आ-
 सुररूपसंख्यानमित्यस्याग्रे भाष्ये ष्छेति वक्तव्य-
 मामुरीयः इत्युक्तं तत्र सिद्धान्तः कौयटः आसुरि-
 याप्रोक्त इति विशेषेणैव ज्ञेयं इति अणिप्राप्ते छएष
 क्रियते लाघवादन्यथा हिरामुरीयसङ्घं कर्तव्यं
 स्यादिति एतेभ्योऽसंख्यानस्यावश्यकत्वे प्राचामि-
 ति सूत्रस्य भाष्ये तद्विद्यमानप्रत्याख्यानमेवादि-
 येत इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥
 टिट्ठेत्यत्र वार्तिकम् नञ् स्रञ् ईकाक् ख्युं-
 स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति तेन डीपि अ-
 नानुदात्ताविमौ गौरादिडीपि तु अन्तोदात्तावि-
 ति ग्रन्थकाराः तत्र परिहृताः वार्तिके गौरादौ
 चानयोः पाठो मास्तु वद्वादिष्वेवानयोरस्तु पा-
 ठस्तत्र पाठान्डीप्सिहः पक्षे वयस्यधरम इति
 डीविति स्वरद्वयसिद्धिरिति समाधानं विभावय-
 तु सुधिय इति अत्रेदं तत्त्वं तरुणतलुनशब्दौ
 चोरस्य इति उरन् प्रत्ययान्तौ यौगिकौ तरति .

प्रथमं वयस्तरति दुःखमिति वा यदाह दुःखतर-
णकं श्रीणादि. तदापि डीप्सिद्वये गौरादिपाठ
आवश्यको नेह वयस्यचरम इति प्रार्तति एत-
च्च वयस्यचरमइति वृषता तरुणतलुनयोरुपसं-
ख्यान कुर्वता वार्तिककारेण सूचितम् सूत्रकार-
मतेन प्रथमवयोवाचिन एव यदृणात्तरुणतलुनयो-
रयदृणमेव सर्वथेति गौरादिपाठस्तयोरिति बोध्य-
म् मध्याङ्गे तरुणोरविरित्यादौ प्रचण्डो रवि-
रित्याद्यर्थमावश्यक तरुणशब्द. प्रौढपर्यायोपि अ-
थ तदर्थको यदा तरुणशब्दः प्रयुज्यतेऽथवा तरु-
णतारपर्येण वृद्धेपि प्रयुज्यतेऽथवा प्रौढ्यार्थको वा
गृह्यते तत्तारपर्येणोपसख्यानमिति ॥१६॥ घेर्ङि-
ति अत्राङ्गस्य सुपीति चानुवर्तते अत्र परिडताः
घेर्ङित्वेवास्तु यस्मिन्विधिरिति परिभाषया तदा-
दिविधौ ङादौ सुपीत्यर्थेण सिद्धेरित्यदृष्टं व्यर्थं प्रा-
योगिकङादेरसम्भवादाशुपदेशिकङादित्व गृह्य-
ते । प्रवाहशब्दात्तृतीयैकवचनस्थानं आङ्गयाज-
रेत्वाङादेशस्तुङादेश एवास्तु प्रवाहवेत्यादिसि-
द्धये मत्वामित्यादौ तुङेरामादेशे तस्य ङादिस्वा-
भावादाण्ड्या इति न प्रवर्तते ङितिकरणे तु अ-
नुवम्भकार्यत्वादनल्लिधावपि स्थानिवत्त्वाज्जायते
यद्यपि तथाऽपि ङेरामित्यत्र ङेर्ङामिति उक्ते न
कश्चिदोष इति प्रथमः अत्रोत्तरङ्गानामादेशे कृते ल-

शक्तिसंज्ञाऽऽद्युद्या इत्याट् च प्राप्ती तथाडागम-
स्याहत्वाद्धारणपरिभाषयान्तरद्वाया अपीत्संज्ञा-
या वाधेडकारश्रवणापत्तिराडागमस्य नित्य-
त्वमपि इति केचित्समाधत्ते ॥ वस्तुतस्तु इत्य-
हणं स्पष्टार्थं चाणूनद्या इत्यादौ सेनान्यामित्या-
दौ ङामादेशश्चरितार्थ इति नद्यावन्ते परत्वा-
नङ्गमादेशे सकृद्गतिन्यायादाडागमाप्रवृत्तेर्य-
णारूपसिद्धेः न चाडागमाभावे नुटस्यादिति वा-
च्यम् निरनुबन्धपरिभाषया आम् ग्रहणे नङ्ग-
मोऽग्रहणादत एव सानुबन्धो ङामादेशश्चरितार्-
थः नचैवं रीत्या नुटो ऽभावेऽपि आट् इव याट्
स्याटोरप्यप्रवृत्तिस्स्यादिति वाच्यम् लक्ष्यव्यवस्था-
पकावेतौ न्यायौ पुनः प्रसङ्गेतिसकृद्गताविति-
वक्ष्यन्त्यानुरोधाद्याट्स्याटोर्विषये पुनः प्रसङ्गा-
द्याट्स्याटावित्यदोषात् कथमन्यथाऽटिक्कते ऽपि
यदागमन्यायात्परादिवद्वावाद्वाऽऽमत्वेन प्राप्तस्य-
नुटोवारणं भाष्योक्तं संगच्छेत् आगमादेशे पर-
त्वात्कृते पुनः प्रसंगाद्वाट् तस्मिन्कृते सकृद्गति-
न्यायान्नुटोऽभाव इति भाष्यमते यथासिद्धिरि-
ष्टस्य तथाऽत्रपक्षे ङामि कृते सकृद्गत्याऽऽटोभा-
वः पुनः प्रसंगाश्रयेण याट्स्याटोः प्रवृत्तिरेव न
भेदो रूपसिद्धिगमैव अथवा भवत्वाद् ङस्यैत्सं-
ज्ञा तु लक्ष्यत्वोपदेशे ऽजित्यत ७

मुहुरत्यासेत्यति प्रत्ययस्योपदेशे आदिभूतं यज्ञ-
 कु तस्यैतसंज्ञेति व्याख्यानात् एतच्च चुटुवति सूत्रे
 भाष्ये ध्वनितं तथाहि चुञ्चुप्चणपोश्चकारप्रति-
 षेध इतिवार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तम् य-
 कारादि चुञ्चुप्चणपौ कि यकारो न श्रूयते लु-
 म्निर्दिष्टो यकार इति अत्र यकारे लुतेऽपि प्र-
 त्ययादिश्च इतीत्संज्ञाप्राप्तयोपदेशे आदिश्चका-
 रोनास्तीति तात्पर्यं फलम् कल्प्यम् सामर्थ्यक-
 ल्पनाया अनौचित्यादेवञ्च लग्नित्येतत्सूत्रेऽपि
 साहचर्येणोपदेशपदानुवृत्त्याऽऽशेष इति तत्त्वप्र-
 काशिकायां द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ अनेकाल्शिदितसर्व-
 स्य अत्र शेखरः नानेकाल्शिदिति तु नोक्तम् त-
 न्नयुक्तम् अनन्तरत्वादादेः परस्येत्यस्यैव निषेधे
 हि डिदनेकाल्श्लोऽन्त्यस्यैवांशस्य सिद्धेडि-
 च्चेति व्यर्थमवेत्यनन्तरन्यायो न प्रवर्तते अत्र
 समाधानं कुर्वन्तु सुधियइति अत्र परिहृताः य-
 द्यप्यतत्कौस्तुभेष्युक्तम् अन्यस्यादेरिति चानुव-
 र्तानेकाल्शिदाद्यन्तयोर्नेति डिदनेकालोऽन्त्या-
 र्थं डिच्चेत्यारब्धव्यमिति तथापि युक्तं शेखराश-
 यः डिच्चेत्यारम्भात्पदंवाधे क्लेशात्पदलाघवाद्यथा-
 श्वाससुचितमिति ॥ १८ ॥ अदर्शनंश्लोपः अत्र
 षष्ठीस्थानवृत्त्यनुवर्तते तेन षष्ठान्तस्य स्थाने य-
 ददर्शनं तन्नोपसन्न इत्यर्थः तेन अपु इत्यत्र कि-

षोऽप्रसंगात्तददर्शनस्य लोपसंज्ञाऽभावाद्भ्रस्वस्य-
 पितौति तुक् न भवतीत्याह प्रसक्तस्येति तदुक्तं
 शिखरे तस्मात् ऋषु इत्यत्र क्विपोऽदर्शनस्य सत्त्वे-
 न न प्रत्ययलक्षणैः तुगापत्तिर्दीप इति न चा-
 यंशिखरयन्वः स्थानिवत्सूत्रस्यभाष्यविरुद्धस्तथाहि
 भाष्ये शब्दस्य नित्यत्वाद्बुद्धेरैव स्थानितादेशताचे-
 ति पक्षे सेनानीरित्यादौ कर्मण्यण् बुद्धिः किंब्बु-
 द्धिरिति स्थानिवत्त्वेन वृद्धिः प्राप्नोतीत्याशंक्य पष्ठी-
 निर्दिष्टस्य स्थाने यत्रादेशस्तत्रैव स्थानिवदिति
 समाहितं प्रकृते क्विपः प्रातिपदिके प्रत्ययलक्ष-
 णेन तुगापत्तिः प्रत्ययलक्षणसूत्रेणापि स्थानिव-
 द्भाव एवानुद्यत इति चेन्न ऋषुइत्यत्र दोषाभावे-
 नैवात्र भाष्ये ग्रामणौरित्यत्राण्प्रसंगे प्राप्ते क्वि-
 प्प्रसंगे बुद्धेरैव स्थानिवद्भावाद्दृष्टिमाशंक्ता योऽ-
 चाण्प्रसंगः क्विपाऽसौबाध्यते इत्युक्तम् सत्सूत्रिपे-
 ति क्विपोविधानादणोऽत्राप्रसङ्ग इति कैयटः अ-
 स्माद्भाष्यात्पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्भावोवाधित ए-
 व ऋषुइत्यत्र तु अण्इव क्विपः प्रसङ्गोनास्तीति
 तत्र प्रत्ययलक्षणप्रदर्शनमेकदेशिन इति तत्त्वम्
 यामेतिष्ठतीत्यत्र ल्यबंतार्थनिरूपितार्थाधिकरण-
 त्वाभाववत्क्ववन्तार्थनिरूपितधात्वर्थक्रियायाः प्र-
 कृत्यर्थत्वाभावाच्च प्रकृते पष्ठीस्थानेइत्यस्य भाष्ये
 अनुवर्तितत्वाच्च वस्तुतस्तु स्थानिवत्सूत्रोक्तपष्ठी-

निर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति भाष्येणैवगतार्थता
 प्रकृतसूत्रे पठोस्थानइत्यस्यानुवृत्तिप्रदर्शनं भा-
 ष्ये स्पष्टार्थमेवेति यत्तु अदर्शनमिदित्येवास्तु अ-
 दर्शनम्येत्संज्ञा तस्यजोपइति न कर्तव्यमुपदेशेऽ-
 जित्यादिसूत्रैरदर्शनस्यैव विधानादिति तन्न कृत्रि-
 माकृत्रिमयोःकृत्रिमस्यैवग्रहणे भृजामित् तिष्ठ-
 तेरित्प्रत्ययः स्यादित्यादिष्वित्पदेनादर्शनप्रती-
 तथापत्त्या लक्ष्यासिद्धेः तपरसूत्रस्य कृदित्यादि-
 विषयंस्यात्तक्रकौण्डिन्यायेनेत्यदर्शनबोधिका-
 सज्ञा स्यान्नतु तत्कालबोधिकेति संज्ञयोर्विरोधा-
 च्च समावेशासमावः इदित्येकमात्राकालिकेकार-
 रूपस्य भावस्य दर्शनरूपत्वाभावात् तपरसूत्रेणा-
 स्यात्संज्ञायाः वाघेऽस्यानिर्विषयतापथ्योपदेशेऽ-
 जित्यादीनांस्वरूपमात्रबोधकतापत्तिः स्यात् इ-
 दितोनुमित्यस्य त्ययमर्थः स्यात् इदिकारोऽदर्श-
 नं यस्य सामर्थ्यात् यस्यैकारोनास्ति अनप्रभृते-
 सस्यैव नुम्स्यात् चितिप्रभृतेरिकारवतो नस्यात्
 अथाऽपि कथं चिदन्तेदित्इतिव्याख्यानात्स्याद्-
 जामिदित्यादिष्वतपरनिर्देशेन निर्वाहे तु अद-
 र्शनमिदिति सुवचमेव ॥१८॥ द्विस्त्रिस्तुरिति-
 कृत्वोर्धे अत्र शंखरः इत्सुसौरिति चत्तरसूचरीत्या
 सुचइतिसुचयितुमुचितम् सुजन्तस्य पदस्येत्यर्था-
 दिति अत्र द्रूपणं चतुष्करोतीत्यत्रेदुदुपधस्येति

निलषत्वापत्तिः मुच इत्यस्यासिद्धत्वात् अप्रवृत्तेः
 सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्नासिद्धत्वमित्यदो-
 ष इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्येत्यत्रापि स-
 म्बन्धापत्तेः भाष्ये तु इदुदुपधस्यत्यनुवर्त्य कृत्वो-
 र्यद्वत्येव सुवचमिति स्थितम् तदुपपत्तिस्तु मु-
 चइत्येव सिद्धे गुरुभूतनिर्देशादत्रासिद्धत्वमिति
 चतुष्करोतीत्यत्राष्टौविकल्पः संपन्न इति तत्त्वप्रका-
 शिकायां द्रष्टव्यम्॥२०॥ इकोगुणहृद्वौ मूत्रप्रयोजन-
 भवार्त्तिकमिश्रग्रहणमातसन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थ-
 मिति अत्रकैयटः अकारस्याकाररूपे विशेषोना-
 स्तीत्युक्तमिति अत्र केचिद्विशेषं दर्शयति अकार-
 स्याकारे गुणे कृते पेचियेत्यत्र नशसद्दवादिगु-
 णानामिति निषेधादेत्वाभ्यासलोपोन स्यात् व-
 स्तुतस्तु विशेषोनास्त्येव धलिचसेटीत्यारम्भसाम-
 र्थ्यान्न विशेष इति पेचियेत्यत्रेव ववरियससरि-
 येत्यादावपि निषेधानापत्तिः नशसद्देतिसूत्रे गु-
 णग्रहणस्य तु न वैयर्थ्यम् पपरतुः पपरित्योदा-
 हृच्छ्रुतामितिगुणे कृते एत्वाभ्यासलोपनिवृत्त्या
 चारितार्थ्यात् अत्र केचिदित्थं समाधानं कुर्व-
 न्ति केवलदीर्घस्थानिकगुणविषये नशसेत्यस्यसा-
 वकाशत्वे इति गुणग्रहणम् अपहायततस्थाने इग्-
 ग्रहणमेव ऋग्रहणमाकुर्व्यात् सामान्येन गुणग्रह-
 णसामर्थ्याद्विजातीयस्थानिकविजातीयगुणस्यैव

ग्रहणदात्र विलातीयस्थानिकविलातीयगुणस्या-
भावादिति कैयटग्रन्थेन काष्णनुपपत्तिः अथवा व-
लिचसेटीति सूत्रस्य भाश्यरीत्या नशसददेत्यत्र गु-
णग्रहणं गुणावयवपरं गुणावयवोयोऽकारस्तस्य
निषेधस्तत्र नुनविधेत्यत्रैव सम्भवतीत्यदोष इति
परिडिताः वस्तुतस्तु अकारान्तधातोरेवाकारस्था-
कारे गुणे कृते न विशेषतैतिकैयटाशयः अका-
रोपधहलन्तं तु अलोऽत्यस्येति हलएव गुणः ना-
चः इवपरिभाषाया अभावात् अध युक्तिभन्तः
लघ्वीउपधा पुगन्तश्च लघूपधोचानयोः समाहारः
पुगन्तलघूपधमिति समासमाश्रित्य व्यधिकरणा-
न्वयादं गावयवलघूपधाया गुण इति व्याख्यान-
मालम्ब्य पैचिधेत्यादौ विशेषोक्तिसम्भवस्योपि न
युक्तः वार्त्तिकप्रयोजनम् प्रत्याख्यान एवास्य प्र-
कारस्य भाष्ये उक्तत्वात् किञ्च अयं प्रकारेण
वार्त्तिकसम्मतोऽन्यथा कारसंध्यक्षरेत्यादेव ब्रूया-
त् सन्ध्यक्षरेति न ब्रूयात् पुगन्तस्याङ्गस्य गुणो ल-
घूपधस्याङ्गस्य गुण इति सामानाधिकरण्यान्व-
ये ऽलोऽत्यपरिभाषोपस्थितिपक्ष एव वार्त्तिके आ-
दित्युक्तिरङ्गच्छते पुगन्तलघूपधस्येति सूत्रं तु उ-
पधावतोऽगस्य चेत्तर्हि लघूपधस्येति नियमार्थ-
स्यात्तेनैहितोहितेत्यादौ गुणः गोपयतीत्यादौ नि-
श्चयवाधेन गुणएवेति तदपि न व्यपदेशिवत्त्वावेन

तच्चात् ॥ २१ ॥ किञ्चित्प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रह-
णं कर्त्तव्यं किम्प्रयोजनम् उपधारोरवीत्यर्थं नव-
क्तव्यं ज्ञापकात् प्रतिषेधो भविष्यति यद्यमिको-
वभ्रल्हलन्ताञ्चेति सनः कित्त्वं शास्त्रि तज्ज्ञाप-
यत्याचार्यीभवत्युपधानुपधा वा तस्यापि निषेध
इति ग्रन्थः अत्र केचित् हलन्ताञ्चेति सूत्रस्य न वै-
यर्थ्यं हलन्तानिसन्यङ्कोरिति द्वित्वे ऽत्रलोपोऽभ्या-
सस्येत्यभ्यासलोपे दक्षद्वञ्चेति हलन्ताञ्चेति सनः
कित्त्वे धिष्णतीत्यत्रानिदितामिति नलोपायत्वात्
कित्त्वस्य दक्षद्वञ्चेत्येव सिद्धेर्हलन्ताञ्चेति सामा-
न्यस्यारम्भात् समाधानन्तु सृजिदृशोर्भ्रल्यमकि-
ति सनीकोभ्रलदंभेरिति लघुनोपायेन सिद्धे ह-
लन्ताञ्चेति ज्ञापकमेवेति पण्डिताः वस्तुतस्तु द-
क्षोरित्युक्ते सनिमौमावुरभ्रलभशकपतपद्रामच इ-
मितिमौमादीनांनित्यादेशे मित्सति द्वित्सतीत्या-
दौ गुणाभावात् हलन्ताञ्चेति सनः कित्त्वार्थमाव-
श्यकं तथा सनीवन्तर्द्वेतीडागमाभावे दिधूर्पती-
त्यादिसूत्रारम्भे एव सिध्यति ज्ञापकपरभाष्यस्य
त्वयमाशयः प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदः यद्यपि नलो-
पामागमाभावयोश्चरितार्थीविधिस्तथा प्युपधागु-
णनिषेधार्थीहलन्ताञ्चेत्यचरितार्थं इति ज्ञापकत्वं
तस्येति ॥ २२ ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य अन्त-
राहणमच ज्ञापकम् पदस्येत्यधिकारः इत्कचि-

तस्यानपठौ क्वचिदवयवपठौ तेन मादुपधायाद्य-
 मतोर्षो इत्यत्रावयवपठौत्वे पदावयवमतोर्मस्य
 च इत्यर्थे वृजवन्तावित्यादौ वत्वसिद्धिरन्यथा वृ-
 जवान्नित्यत्रैव स्यान्नतु वृजवन्तावित्यत्रेति शिख-
 रे स्थितम् वस्तुतस्तु व्याख्यानादेतन्नञ्चमन्तग्रहणं
 स्पष्टार्थमिति पदस्येत्यत्र भाष्ये ध्वनितं तत्र हि
 न लोपे प्रत्याख्यायते स्थानेपठौ अन्तग्रहणाद्वा
 नलोपे इत्युक्तम् लाघवाद्वाख्यानेनैव पठार्थनि-
 र्णये पठौस्थाने इति योगोऽन्तग्रहणं च न का-
 र्यमिति भाष्याशयः ॥ २३ ॥ तस्माच्छगोनः पुं-
 सि ननु शसोनुम्पुंसि इत्येवसूत्रमस्तु अकः स-
 वर्य इत्यतोऽकइत्यनुवर्त्याकः परस्य शसोनुम्स्या-
 दित्यर्थः परत्वान्नुमि पद्यात्प्रथमयोरिति पूर्वसव-
 र्यदौर्षे संयोगान्तलोपे सिद्धं रामानित्यादिनिष्ठ
 इत्यादावकः परीन शस् एतान् गाःप्रथेत्यत्रापि
 औतोऽमृशसोरित्येकादेश आकारे कृते शस्पर-
 त्वाभाव इतिदोषाभाव इतिचेन्न विश्वप इ इ-
 त्यादावातोधातीरित्यालोपे पूर्वस्मादपि विधाय-
 चःपरस्मिन्निति स्थानिवहावे ऽकःपरः शस् इति-
 नुमापत्तेः पञ्चमीसमासप्रत्यास्थानपत्ते तु न दो-
 षः अष्टादित्यत्रैशादेशे आत्वे कृते नुम्स्यादिति
 वाच्यम् नकारस्यात्वं परनिमित्त बहिरङ्गमन्तर-
 ङ्गे नुमि कर्तव्ये तस्मात्सिद्धत्वादकः परत्वाभावात्

अथ वा भौशादेशः क्रियते प्रियतिस्र इत्यादौ
 त्वचिरेण बाधः अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इ-
 ति परिहृताः अत्रेदं समाधानं रामानित्यत्र पूर्व-
 सवर्णं इति दीर्घे नित्यत्वात्कृते पश्चात्सकारस्य
 नुमापत्तिः मित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वं नुम् चैत्कार्यकाल-
 लपक्षे ऽन्तरद्वे ऽट्कुप्वाङ्ङिति शत्व कर्तव्ये संयो-
 गान्तलोपस्यासिद्धत्वापत्तिः अत्र पक्षेऽसिद्धत्वाश्र-
 यणे तस्मादित्येव लिङ्गम् अथ मित्त्वसामर्थ्यं नु-
 टि कर्तव्ये नुम्करणसामर्थ्यादित्यर्थात्नकारस्या-
 देशे कर्तव्ये तत्सामर्थ्यादिति वाच्यम् सचायुक्तः
 पुंसि गा इत्यत्र नुमोनकारादेशस्य चारितार्थ्या-
 त् शसः शकारस्योरणपरसूत्रस्यभाष्यरीत्या श-
 सः परपरत्वाच्छस इत्यस्यावयवपष्ठी प्राप्तिर्विधा
 किञ्च मित्त्वसामर्थ्यादकः शसोऽचि परे नुम्स्या-
 दित्यर्थे ऽकएव नुमापत्तौ रूपासिद्धिः तस्मादिति
 कृते तु न दोषः शसोऽचोऽसम्भवादचीति न स-
 व्यध्यते तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य प्रवृत्त्याऽचोनुमित्य-
 र्थे दोष इति चेत्तर्हि रामानित्यादौ शत्वदोषस्य
 वारणे निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिक्लेश इति सूत्रका-
 राशयः शसोनः पुंसौत्वपि न युक्तम् अकः श-
 सवयवे ऽचि पूर्वपरयोरचि नत्वादेशापत्तेः एकः
 पूर्वपरयोरित्यधिकारे पञ्चमीसप्तमी च नैकस्या-
 नित्यत्वबोधिकेति सिद्धान्तात् अचीति निवृत्तौ

तु तव प्रमाणत्रास्ति भाष्ये तस्मात्किं एतान् गा
इति न्यासान्तरे दीवान्तरोपलक्षणमिति मम दीपो
न यत्तु औशादेश इत्युक्तम् तन्न औ इत्युक्ते सर्वा-
देशे सिद्धे शिच्त्वं व्यर्थम् अथ औशादेशस्तर्हि संहि-
तायामष्टाभ्यो औरित्युक्ते गौरवमसंहितायामष-
टाभ्यः औ इति गौरव मिव औशिकर्तव्ये जश्र
सौरनुमीयमानं यद्यपि वहिरङ्ग तथापि नु-
मागमएव वहिरगोऽर्षस्य पुंस्त्वस्याधिक्येनापे-
क्ष्यत्वात् अर्थकृतवहिरङ्गत्वं नास्तीति तत्त्वप्रका-
शिकायां दूषितमेव किञ्च नुमि कृतं ज्ञानगौर-
वमुकारमकारयोरिरसंज्ञा कर्तव्या मिदच इत्य-
स्योपस्थित्या ऽचःपरत्व बोधनीय सयोगान्तलोपे
पदसयोगसंज्ञा अपक्षते इति पाणिनेरनियोक्ता
न दृश्यत इति युज्यताम् यदि तस्मादित्यस्य प्र-
त्याख्यानं ऽतिआयहस्तर्हि शसोन, पुंसि इत्यच्-
कोदीर्घ इति पूर्वसवर्णइति चानुवर्त्य पञ्चम्या-
धिपरिणम्याक, पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्येति व्याख्या
यता किमनेन तस्मादित्यनेनेति तत्त्वप्रकाशि-
कायां स्पष्टम् ॥ २३ ॥ ह्रस्वाब्भ्यो दीर्घात्सुति-
सीति अत्र मनोरमायां ह्रस्वापस्फोरित्येव सू-
त्रयितुमुचितम् तत्र शब्दरत्ने सु इद तिस्वीरुप-
लक्षणमन्यथा विभाराज्यमिति न सिध्येत् अवि-
भर स इति स्थिते रुत्वासिद्धासयोगान्त लोपे-

रोरीति लोपे संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्
 द्वल्लोप इति दीर्घा न स्यादिति अयं ग्रन्थः शे-
 खर विरुहस्तत्र हि भजघांइतिभाष्यप्रयोगात्पूर्व-
 त्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदे नलोपसुत्रस्यायदृशबोधना-
 दित्युक्तम् अत्रेत्यं विरोधपरिहारः भाष्यप्रयोगेण
 साधुत्वस्यासति पक्षे स्वीकारादितिप्रकृते तु ति-
 स्योर्यदृशयत्रे स्थिते तत एव साधुत्व न भाष्यप्र-
 योगेण साधुत्वस्यास्य सति पक्षे स्वीकारात् ना-
 सूयाकर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियतइति पंक्तिविंश-
 तीतिसूत्रस्य भाष्यादिति परिगणिताः वस्तुतस्तु
 शेखरोक्तः सम्यगेव पितृराज्यमित्यत्र सूत्रकारसि-
 द्धान्ते ऽपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घान् प्र-
 प्रोतीति रोरौतिलोपस्याश्रयासिद्धत्वेऽपि संयो-
 गान्तलोपस्यासिद्धत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगेणैव यदा न
 मुन इत्यत्र नने इत्येवकर्त्तव्ये मुयदृशं योगविभा-
 गार्थं नेति मुने ति क्वचिदसिद्धत्वर्त्तं ति व्याख्या-
 य प्रयोगाणां निश्चित्य नातिप्रसंगः आश्रययोग-
 विभागार्थं नेतिमुनेतितदा सिद्धार्थत्वात् अतएव
 प्रत्ययः पर इति रेफस्य लोपः विसर्गः भजघां
 इति भाष्यस्याश्रयारिसिद्धत्वे प्युपपत्तिरस्ति अ-
 थवा कल्पमप्यत्रैव तात्पर्यं तस्य दोषः संयोगा-
 दि इत्यादिवाचित्कानियोगविभागसिद्धानीति
 तत्त्वम् ॥ २४ ॥ वदन्नजहलन्तास्याचःहलन्ताच्ङ-

त्येव सिद्धं वदन्नज्योर्ग्रहणं अतोहलादेरिति वैक-
 तिपक्षदीर्घवाधनार्थं ननु वदन्नज्योरच् इत्येवान्त
 अज्यग्रहणसामर्थ्यादलन्तस्याच् इत्यर्थो भविष्यति
 वदन्नज्यारवयवस्याच् इति नार्थः अतोऽन्तस्य-
 त्वतोऽत इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तस्य वैयर्थ्यात् अज-
 न्तार्थत्वत्तु नास्ति सिचिह्रदिः परस्मैपदेष्वित्येव-
 सिद्धेः अनिगन्तार्थमिदमित्यपि न अचिकीर्षदि-
 त्यत्र ख्यज्ञोपाविति वचनादतोऽलोपविधानात् अ-
 पासीदित्यत्र वृद्धौ नास्ति विशेषः एजन्तानामि-
 त्यनेन सिद्धासम्भवात् तदेतदाहुः भाष्यकाराः ए-
 व न्तर्हिद्दमेव ह्रस्वग्रहणमनुसृतं ह्रस्वग्रहणमनंत्या-
 र्थम् अज्यग्रहणमनिगर्थमिति अभांक्षीदरांक्षीदि-
 त्यादिसिद्धाच् अन्तर्थाश्रयणेऽपि विध्यर्थमित्यर्थः
 अन्यथा चकासीदित्यादावप्यतिप्रसङ्गस्यात् त-
 दुक्तं भाष्ये सिद्धाति व्यवाये तु न भवति यदि सि-
 चानन्तर्यं विशेष्यत इति ॥ अथानिगर्थमिति भा-
 ष्यत्यायमर्थः अग्र्यग्रहणाभाव इक्परिभाषोपस्थाने
 अमैत्सीदित्यादावैव स्यान्नतु अभांक्षीदित्यादावि-
 ति अन्तग्रहणान्तु स्पष्टार्थमन्यथा हलोऽच् इत्युच्य-
 माने अजन्ताद्ग्रहणं हलः स्थाने ह्रदिः स्यादि-
 त्यमप्यर्थं आशङ्क्यत इति कौयटे स्पष्टार्थम् अथैव
 विचारोऽनुचितश्शीखरे स्पष्टत्वात् ॥ २५ ॥

नपदान्तादोरनाम् विशेष्यविशेषणभावादेवा-

न्तपदे लाभे स्पष्टार्थं तदिति शिखरः पदान्तादिति-
 सूत्रे शिखरे अन्तराहणं पदान्तकार्यार्थं अन्यथा
 पदविधित्वापत्त्या समर्थपरिभाषोपस्थितेरसमर्थे
 तिष्ठति कुमारी छत्रं हरदेवदत्तइत्यादौ न स्या-
 दित्युक्तम् तस्यायं भावः न पदान्तादित्यत्र तु न
 समर्थपरिभाषोपस्थितेः पश्चामित्यत्र तदुपस्थित्यै-
 व न पदान्तादित्यस्यानुपस्थित्यानामित्यस्य वै-
 यर्थ्यापत्तेः समर्थपरिभाषां प्रति त्रिपादीस्यएव
 न पदान्तादिष्वस्यासिद्धत्वात् न तस्या अत्रोपस्थि-
 तिरिति न पूर्वापरविरोधशेखरस्यति पण्डिताः
 न पदान्तादित्यत्र येनविधिरित्यस्यानित्यत्वबो-
 धनार्थं मन्तराहणम् तेन समासप्रत्ययविधौ प्रति-
 प्रतिषेध इत्यादिवातिकसूत्रकारिणापि बोधनमि-
 ति नापूर्वम् किञ्च तिङ्ङितिङ् इत्यत्रातिङ्-
 चति भवति इत्यादौ ना भूदिति कृतम् तत्र तु
 समर्थइत्येव सिद्धं तत्रैकार्थीभाव एव सामर्थ्य-
 मित्यतिङित्ज्ञापकात्पदकार्येऽपि क्वचित्सम-
 र्थपरिभाषानुपस्थित्यैव तु किं मिदं पदान्ताहो-
 ल्यन्तराहणमपि स्पष्टार्थम् किञ्च विशेष्यविशेषण
 भावे कामचारस्यापिबोधनार्थं मन्तराहणं तेनोत-
 तप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् उदीष्टापूर्वस्येत्यत्रोकार-
 योः संयोगपूर्वः ऋकारोश्च ओष्ठापूर्वं इत्यादिच्या-
 ह्यातं भाष्ये सङ्गच्छते अन्यथोकारान्तस्यासंयो-

गपूर्वत्वग्रहणे ऋकारान्तस्यौष्ठापूर्वत्वग्रहणे वा
 दाशु हि इत्यत्र हेर्लुक् स्यादुकारान्तप्रत्ययस्यासं-
 योगपूर्वत्वादुकारोऽर्थोऽसंयोगपूर्व इति व्याख्याने
 न दोषः एवं संकीर्णं इत्यत्र धातुर्यक्दन्तस्य षो-
 ष्ठापूर्वइत्यर्थे अत्रैव स्यान्नापि पूर्वं इत्यत्र स्या-
 दिति येनेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २६ ॥ उंसिङ्-
 सोश्च अत्रडिदसौत्येवसिद्धे उंस्यहणं स्पष्टार्थ-
 मिति पण्डिताः डिदस इत्युक्तेः प्रत्ययग्रहणाना-
 पत्या पदान्तादित्यस्य सम्बन्धे इरेस्त्विदादौ न स्या-
 त् नियमात्पदान्तादेडोऽति पूर्वरूपं चेन्डिदसो-
 ऽकारस्यैवेति पुंसोऽसुडिति अमुडित्येकदेशस्या-
 सोनुकरणादिच्छाक्यचि अस्यतीतिभवति तस्य
 देवदत्तोऽस्यतीत्यादावेव प्रवृत्तिः स्यात्प्रकृतिवद-
 नुकरणमित्यतिदेशे नडिदसः सम्भवात् अजह-
 त्स्वार्थपक्षे प्रक्रियादशायां कल्पिते मास्वासो-
 ऽर्थवत्वाच्च अतएव नमस्कृत्येत्यत्र नमः पदस्या-
 र्थवत्त्वनोपपदविभक्तिरित्यनेन द्वितीयावारणं न
 त्वर्थवत्परिभाषया नमसोऽनर्थकत्वे गतिसञ्जा-
 विरहान्नमस्पुरसोरिति सत्वस्यैवानापत्तिः अनि-
 नस्यन्यग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाच्च प्रत्ययाप्रत्य-
 ययोरिति प्रत्ययडिदसोयहणान्तु न सापरिभाषै-
 व नास्ति कथमन्यथाचार्योऽसोपहणं कुर्व्यात्
 उंसिद्येत्यपि न युक्तम् उंसध सद्येति द्वंद्वप्रत्येका

दापत्तेः डान्तसांतपदसम्बन्धतिपरस्येति नार्थः नन्वेवगतर्हि एङः पदाग्तान्ङिदशइति ड-
 सोद्यातीति वा वक्तव्ये पृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवा-
 स्य पदागतविषयत्वादपदान्ता एङ्तुङसोः परत
 एव सम्भवतीति न दोष इति चेतसत्यम् ङसि-
 ङसोर्यङ्गेषु सामर्थ्यकल्पनानाश्रयणीयास्यात्प्र-
 त्ययत्वस्य निश्चयात् अतएव ऋतुदित्यस्य व्या-
 ख्यानमृदन्तादङ्गादिति संगच्छते ङसिङसोः प्र-
 त्ययाभ्यामङ्गाच्चेपादन्यथाकर्तुः अस्यतीत्यञ्चोक्ता-
 र एकादेशपरभाष्यं नसङ्गच्छते ङसिङस् प्रत्य-
 याभ्यामङ्गाच्चेपाप्नोतीति पदादतस्तथाभूतात्
 व्याख्यानाच्च ङिदसम्बन्धत्वात् पदान्तसङ्गणस्यो-
 त्तरार्थत्वेऽपि ङिदसङ्गणान्मध्ये ऽसम्बन्धोप्राय-
 त्तैसस्युर्जःप्रत्युर्नः जनिकर्तुःप्रकृतिरित्यादि निर्देशैः
 प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषाश्रयणे न वाङ्मय-
 हणेतु प्रतिपत्तिक्रियाएवेति दिक् ॥ २० ॥

समः समि अत्र सूत्रे शब्दरे समीमिति
 बुगिति वा नक्तं परिभाषाज्ञानगौरवापत्तेरि-
 त्युक्तम् तत्र साकच्कार्यत्वात् सम्यादेशस्यान्य-
 या समक अत्र इतिमिते मिङादेशे ङिदस्य
 प्राप्ते मिङादेशस्य ङिदत्वात्प्रत्ययस्य प्रात्समापा-
 नन्तु बहिरङ्गकुत्सादि निमित्तकार्ये नाकची ङ-
 हिरङ्गत्वादादेशोत्तरमेवाकजिति अथैतत्सूत्रभा-

प्यप्रामाण्येनात्राकचोऽनभिधानमेवेति परिडिताः
वस्तुतस्तु समः समीति सूत्रे ऽकचोऽभिधानक-
ल्पनं भाष्यप्रामाण्येन नोपलभ्यामहे किन्तु इदं
मोन्वादेशे ऽशनुदात्त इति सूत्रे भाष्ये विचित्रा-
स्तद्वितहतय इत्यकच् न ज्ञायत इत्युक्तम् तद्भा-
ष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽभावे सिद्धित्युक्ते रूपावि-
शेषोक्तिः शेषरस्य युक्तैव किंच सम्यगर्थसशब्दे
कुत्सासम्भवोऽपि नास्ति सूत्रकारेण तु समिप
हणं विष्यग्देवयोरित्यतष्टेरित्यनुवृत्तिर्माभूदिति
कृतम् यदा तु टेरित्यनुवर्त्यं सम इत्युच्यते तदा
न किञ्चिद्दृष्टमिति तच्चप्रकाशिकायां स्पष्टम् ॥२८॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ननु पिदार्द्धधातु-
कयोरित्येव कर्तव्यमार्द्धधातुकसाहचर्याहातोरि-
त्युच्चार्यं विहितस्य पितोर्यहणात्सुलु इत्यादौ न
दोषः सार्वधातुकमपिदिति सूत्रं मास्तु समाधा-
न साहचर्यमनित्यज्ञापनार्थत्वं सूत्रस्येति कृत्वो-
र्थसहणं सूत्र इति न्यासेन शेषरं खण्डितमेव ॥
फलन्तु सिजभ्यस्तविद्भ्यद्येत्यत्र सिच् साहचर्य-
मनादृत्याभ्यस्तात्परस्य डित् सम्बन्धिनो लड-
स्थानिकस्यापि भर्जुस्त्रिषोऽददु ष्वोभूरिति
परिडिताः वस्तुतस्तु सार्वधातुकमपिदिति नसा-
दीनां डिच्चार्यं तेन हतोऽद्य इत्यादावनुनासि-
कलोपः गहिज्यादिषु सम्प्रसारणादिसेत्स्यति न

च तिङ्ः पित्संज्ञाविज्ञानादपि तिङ् दुर्लभ इति
वाच्यम् तिङ्संज्ञाविधावौपदेशिकपित्त्वस्य साम-
र्थ्यनाश्रयणात्सार्वधातुकप्रदेशे तु पिद्ग्रहणमेधा-
स्तु किञ्च अपिद्ग्रहणमसंयोगाल्लिट् किदित्युत्त-
रार्थमपि वाच्यम् पिदाह्रं धातुकयोरिति तु पि-
तिङ्गितीति निषेधादौपदेशिकपित्स्वेव प्रवर्तते-
ति न दोषः कश्चिदिति चेत् प्रदेशेषु पित्प्रदेन
कृत्रिमस्यैव ग्रहणेनाभ्यस्तस्याचि पिति इतिनि-
र्देशेपि इत्संज्ञको यः पिदौपदेशिक इत्यर्थं स्या-
वश्यकत्वमपि शास्त्रे उभयगतिविज्ञानात्तस्यानु-
दात्ते तिङ्ददुपदेशाल्लसार्वधातुकमिति पिदित्यु-
च्यमाने एवं शुचोऽपिति रुदादिभ्यः पिति तुरु-
स्तुसम् यमः पिति यक् पिति षक्तत् पितो दीर्घ
इत्यादौ संदेहापत्तरेव स्यात् कृत्रिमपितो ग्रह-
णे सत्यपि चेत् ङीत्वस्यैवाभावे सुप्तिङन्तस्येति
पदत्वानापत्तिसाधा च रुदिहीत्यादौ तिङ्ङितिङ्
इति निवातानापत्तिः उभयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रह-
णं पूर्वं एवेत्युक्तम् अथ पित्संज्ञा न क्रियते सार्व-
धातुकप्रदेशेषु सन्निर्देशोऽस्तु तिङ्गिदिति सा-
र्वधातुकसंज्ञायान्तु तिङ्गशब्दादाह्रं धातुकयोरि-
त्यादि षाह्रं धातुकतिङ्गिदिति वक्तव्यम् लिट्
चेति वचनलिङ्गादेशस्तिङ्गाह्रं धातुकत्वं यत्र शि-
तीसंभवस्तत्र तिङ्ग्रहणमेव सार्वधातुकस्यैका-

प्यप्रामाण्येनात्राकचोऽनभिधानमेवेति परिहृताः
वस्तुतस्तु क्षमः समीति सूत्रे ऽकचोऽभिधानक-
ल्पनं भाष्यप्रामाण्येन नोपलभ्यामहे किन्तु इद-
मोन्वादेशे ऽशनुदात्त इति सूत्रे भाष्ये विचित्रा-
स्तद्वितवृत्तय इत्यकच् न ज्ञायत इत्युक्तम् तद्भा-
ष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽभावे मिडित्युक्ते रूपावि-
शेषोक्तिः शेखरस्य युक्तैव किंच सम्यगर्थसंगच्छे
कुत्सासम्भवोऽपि नास्ति सूत्रकारेण तु समिप-
हणं विष्वग्देवयोरित्यतष्टेरित्यनुवृत्तिमांभूदिति
कृतम् यदा तु टेरित्यनुवर्त्यं सम इत्युच्यते तदा
न किञ्चिद्दृष्टमिति तच्चप्रकाशिकायां स्पष्टम् ॥२८॥

सार्वधातुकार्हधातुकयोः ननु पिदार्हधातु-
कयोरित्येव कर्तव्यमार्हधातुकसाहचर्याद्वातोरि-
त्युच्चार्यं विहितस्य पितोर्यहणात्सुलु इत्यादौ न
दोषः सार्वधातुकमपिदिति सूत्रं मास्तु समाधा-
नं साहचर्यमनित्यज्ञापनार्थत्वं सूत्रस्येति क्लृप्तो-
र्यहणं सूत्र इति न्यासेन शेखरं खण्डितमेव ॥
फलन्तु सिजभ्यस्तविहृभ्यद्यत्र सिच् साहचर्य-
मनादृश्याभ्यस्तात्परस्य डित् सम्बन्धिनो लड-
स्थानिकस्यापि मूर्जुस्त्रिहोऽद्दु ष्वोभूरिति
परिहृताः वस्तुतस्तु सार्वधातुकमपिदिति नसा-
दीनां डित्त्वार्यं तेन इतोऽह्य इत्यादावनुनासि-
कलोपः यद्विज्यादिषु सम्प्रसारणादिसेत्स्यति न

च तिङ्ः पित्संज्ञाविज्ञानादपि तिङ् दुर्लभ इति
वाच्यम् तिङ्संज्ञाविधावौपदेशिकपित्तत्वस्य साम-
र्थ्यनाश्रयणात्सार्वधातुकप्रदेशे तु पिद्ग्रहणमेवा-
स्तु किञ्च अपिद्ग्रहणमसंयोगात्तिङ् किदित्युत्त-
रार्थमपि वाच्यम् पिदार्हधातुकयोरिति तु पि-
तिङ्ङितीति निषेधादौपदेशिकपित्तस्वेव प्रवर्तते-
ति न दोषः केष्विदिति चेत् प्रदेशेषु पित्तपदेन
क्वचिमस्यैव ग्रहणेनाभ्यस्तस्यापि पिति इतिनि-
र्देशेपि इत्संज्ञकी यः पिदौपदेशिक इत्यर्थस्या-
वश्यकत्वमपि शास्त्रे उभयगतिविज्ञानात्तस्यानु-
दात्तं तिङ्ङिद्दुपदेशात्सार्वधातुकमिति पिदित्यु-
च्यमाने एव श्रुचोऽपिति रुदादिभ्यः पिति तुरु-
स्तुसम् यमः पिति यक् पिति षष्ठत् पितो दीर्घं
इत्यादौ संदेहापत्तं रेव स्वात् क्वचिमपितो ग्रह-
णे सत्यपि चेत् ङीत्वस्यैवाभावे सुप्तिङन्तस्येति
पदत्वानापत्तिस्तथा च रुदिहीत्यादौतिङ्ङितिङ्
इति निघातानापत्तिः उभयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रह-
णं पूर्वं एवेत्युक्तम् अथ पित्संज्ञा न क्रियते सार्व-
धातुकप्रदेशेषु सन्निर्देशोऽस्तु तिङ्ङितिदिति सा-
र्वधातुकसंज्ञायान्तु तिङ्ङिद्ग्रहणाद्दार्हधातुकयोरि-
त्यादि षष्ठधातुकतिङ्ङितिदिति वक्तव्यम् लिट्
चेति वचनलिङ्गादेशस्तिङ्ङिद्दार्हधातुकत्वं यत्र शि-
तोसम्भवस्तत्र तिङ्ग्रहणमेव सार्वधातुकस्येति का-

ये सार्वधातुकमपिदिति तिङ्शिदपिदिति वक्तव्यम् । तिङ्शिति यगित्यत्र धातोरित्युच्चार्यं विहिततिङ् शितिपदविधानात्तिङ्शितु इत्यादौ कर्मशसि न दोषः शिदार्हधातुकयोरित्यत्रार्हधातुकसाहचर्याद्दीर्घानित्यादौ न गुणः अपितः शितो ङित्त्वं च घेङित्तीति गुणो दुर्वारइति वाच्यम् । एवं तर्हि धातोस्तिङ् शिदपिदिति वक्तव्यम् विहितविशेषणत्वाददोष इति केचिद्वदन्ति॥२६॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य च मूले एकादेशशास्त्रनिमित्तविसर्गस्थानेऽनेन सूत्रेण न यः कस्कादिषु धातुषुत्तस्य पाठादिति च पूर्वपक्षः पत्वतुकोरसिङ् इति पत्वे कर्तव्ये एकादेशस्यासिङ्त्वादिदुदुपधस्येत्यस्याप्रवृत्तेः कस्कादिपाठसामर्थ्यात्पत्वमिति धातुः कृपेत्यादौ शक्येवनास्तीति तन्न पदान्तपदाद्योरिकादेशस्यैवासिङ्त्वमिति भाष्यसिद्धान्तात् तेन ज्ञापकत्वं सम्यगेव तेन परिवीषुपरिजीषु इत्यादौ षत्वमिति ध्याव्येज्भ्यां क्तिपि यङिष्येति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे इल् इति दीर्घे चादेशप्रत्यययोरिति सुपः सस्य पत्वे कर्तव्ये पदान्तपदाद्योरिकादेशाभावात् पूर्वरूपस्य नासिङ्त्वमन्यथाऽकारेण व्यवधानाद्दिग्धः परत्वाभावात्सस्य षत्वं न स्यात् यथाहचेच्छ्वमित्यत्रापि सिङ्गएकादेश इति श्केचेति तुक् न व

स्तुतस्तु इग्यणः सम्प्रसारणमित्यत्र साचः सम्प्र-
सारणमित्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणाच्चेति मास्तु
दृष्टेच्छत्र अजयेच्छत्रमित्यत्र तुक् निवृत्त्यर्थः । प-
त्वतुक्पदान्तपदाद्योरेकादेशो सिद्ध इति निय-
मो स्वीकार्यः एवञ्च भ्रातुष्पुत्रशब्दः कस्कादिपु
विध्यर्थ एव न ज्ञापक इति समाधानं विभाव
वयन्तु सुधिय इति परिण्डताः । वस्तुतस्तु दृष्टे-
च्छत्रमित्यादावसिद्धत्वे पदान्ताद्देति नियमं वि-
ना न सिध्येत्तो नियमोऽयमावश्यक एतन्निय-
माश्रयणात्सम्प्रसारणञ्चोप्सु सिद्ध एकादेश इति
वक्तव्यमिति वार्तिकं कर्तव्यं भवति शकृद्भ्यु प-
रिबीषु वृक्षेच्छत्रं अजयेच्छत्रं इति वार्तिकोदाह-
रणानि नियमे एव सिध्यन्ति अत्र नियमे गंकितं
भाष्ये यदि पदान्तपदाद्योः एकादेशोऽसिद्धस्तर्हि
चोपधीसूधीत्यत्रासिद्धत्वाभावे पत्व प्राप्नोति श-
सिपूर्वसवर्णदीर्घे तस्य रुत्व विसर्गे कः कृत इति
क्वधिक्रतेष्वनिदितेरिति सत्वे तत्र समाहितं भा-
ष्यकारेणैव कस्कादिपु भ्रातुष्पुत्रस्य पाठादेका-
देशात्परस्य न पत्वमिति ज्ञापकस्य सजातीय-
पेक्षया कुष्वोः परत एव न पत्वं तेन शकृदमेप-
रिबीष्वेत्यादावदोषः पत्वतुक्कोरसिद्ध इत्यत्र पूर्व-
पदान्तपरपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति व्याख्यातं
तत्रैव भाष्ये तेन पदान्तपदाद्योरिति नियमे सि-

हे सिद्धं वचनम् न मित्यादिपदशब्देन पदयोग्यो
ऽपि गृह्यते अधीत्य प्रेत्येति भाष्योदाहरणात् प-
रिविपूर्वस्येणः क्लिवन्तस्य तुगभावः परिवीयेति
ल्यवन्ते च न तुक् अनभिधानात् तदुक्तं प्रत्यय
लक्षणमित्यत्र भाष्ये । वक्ष्यति अत्र परिहारं इ-
हापि परिविरिति शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वा-
दीर्घत्वं भविष्यतीति आशयमाह कैयटः सति
प्रत्यये अत्कार्यं भवति तद्ध्रुतेऽपि भवतीति सू-
चार्यः परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो
न तुगिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवतीति
एतेनाधीत्य प्रेत्येत्यत्र तु दीर्घो दृष्टो तेनात्र तु-
क्यसिद्ध इति युक्तैव अतएव औपधौत्यत्रासिद्ध-
त्वान्न प इति भाष्ययोरविरोध इति केचित् ॥३०॥

आडजादीनाम् न चाजादीनामपि लड्लुड्
लड्चिन्त्यडेवास्तु किमनेन सूत्रेण आटश्चेति
अटश्चेत्येवास्तु अस्वपोहसन्नित्यत्राह गार्ग्यगालव-
योरिति स्वपोऽडागमे ह्रिस्त्वु न अटश्चेत्यत्रोपस-
गांहति धातावित्यतो धातावित्यपकृष्यते तेन धा-
त्ववयवेऽच्येव ह्रिदिरिति न दोषः आशुदा इत्यत्र
तु अडिति वक्तुमशक्यः बहुश्रेयस्यै पर्ये इत्यादौ
ह्रिवाधक्मतो गुण इति पररूपं मा भूदिति
अह्विधानन्तु बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुडवाधनेन
अरितार्थमटश्चेति धात्ववयवेऽच्येव प्रवर्तते आ-

टि सति तु वृद्धिरेषीति वृद्धिरित्याटश्चेति सूत्रस्थ-
 शेखरप्रत्ययः अट्धातोश्शेखरे तु अटश्चेत्येवास्तु
 आतीदैधतेत्यादौ तु न दोषः अतोगुणे नाटइति
 न्यासेन सिद्धत्वात् एवञ्च बहुश्रेयस्यै इत्यादावा
 टश्चेति वृद्धिं विधाय पररूपबाधकमुभयथा बहुश्रे-
 यस्यै इत्यादौ पररूपं स्यादेव अणुद्या इत्युक्तेऽस्या-
 ट् याटोः दीर्घान्तत्वान्नास्ति पररूपशंका तथापि
 परं रूपं परत्वात्स्याद्बहुश्रेयस्यै इत्यादौ तदर्थ-
 माणुद्या इति वक्तव्यमटश्चेति चकारेण पुनर्वृद्धि-
 विधानं बाधकबाधनार्थं तेनार्थेनैवाटः पररूप-
 मात्रं न इति न्यासेऽपि तदेव ओमाडोरुसीति
 न वक्तव्यमिति भाष्योक्तेरुभयथा उस्योमाड्छ्वाट
 इति नारम्भणीयमिति परिहृताः नमाड्योगे इ-
 ति सूत्रे आडजादीनामिति प्रत्याख्यानपरभाष्य
 न्वत्वादीनामटासिद्धं हृद्यार्थमिति चेदटः अणुपी
 हसतौत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् कथमिति चे-
 द्योगविभागः करिष्यते अटः अचिहृद्धिर्भवति ततः
 उपसर्गादिति हृद्धिर्भवति ततो धातावित्युभयोः
 'शेषः अतो भाष्याञ्चकारप्रत्याख्यानं स्पष्टमायाति
 चाटोदित्यादौ पररूपमाशक्योक्तम् पररूपंगुणेनाट
 इति अनेनैव सिद्धे उस्योमाडिति न वक्तव्यं भव-
 तीति सदोमाडोरुसि तत्सममिति बहुश्रेयस्यै इ-
 त्यादौ वृद्धिस्तु इति से पररूपे निषिद्धे प्रतिबन्ध

काभावाद्बृद्धिरेचित्विव अत्र पक्षे आणुद्या इति व
 तुं शक्यः अटथेति चकार लोमाडोथेति चकार
 उस्योमाडिति पररूपनिषेधार्थं च वार्तिकं नाश्र-
 यणीयं भवति अटथेत्यत्र भाष्यरीत्यातु आट
 इति वक्तुमकारेण पररूपवारणे सिद्धे उस्यो-
 माडिति न कर्तव्यं धात्वप्रकर्षेणाटथेत्यस्या
 प्रकर्षेणाप्राप्ता आणुद्या इति दीर्घोच्चारणमावश्य-
 कं वृद्धिरेचीति बाधित्वापररूपापत्तेः न चाड्धिधा-
 नसामर्थ्यात्पररूपाभावः शक्यः अणुद्या इति व-
 क्तव्यं नाड् इति गौरवान्न कर्तव्यमित्याह । केचि-
 स्तु वा सुप्यापिश्लेरित्वत्रापि श्लियहणेनैव सिद्धे
 वायह्वमट इत्यत्रानुबुध्यर्थम्ब्यवस्थितविभाषार्थं
 तेनास्वपोहसनवहुश्रेयस्यै इत्यादि सिद्धं धात्वप्र-
 कर्षेण वृद्धार्थं चकारकरणं दीर्घोच्चारणमाट इति
 न कर्तव्यमेव एवञ्चाटस्याटोदीर्घोच्चारणमाणुद्या
 इत्यत्र दीर्घोच्चारणमप्यनावश्यकमेव व्यवस्थितवि-
 भाषया सिद्धं : यद्वा शरावयवागुल्यादौ हस्तपा-
 द्वाङ्गुलरित्यादिनिरूढव्यवहाराद्याद् स्याटोष्का-
 रोकारस्याप्यवयव इत्यद् इति वृद्धिः सिद्धेवेत्याहुः
 न चाडजादीनामिति छन्दसि हलानां अपुनञ्च
 चावित्यादौ दीर्घार्थमिति वाच्यम् छन्दोर्थं बहु-
 लं दीर्घं दृश्यत तद्यथा पुरुषो नाह इति भाष्ये
 समाधानात् न चैषान्त्योर्लोचिभौ इणो वर्णिति

यणिति असोरलोप इत्यलोपे अटि चायत्रासन्नि
 ति न सिद्धेदिति वाच्यम् इणस्त्योरन्तरङ्गतः इ
 ङागमेऽट इति वृद्धौ नास्ति दीपः इणो यणित्यत्रै
 रनेकाच इत्यत एरित्यपकृष्टः असोरलोप इत्यत्रा
 दिति तपकरणात् पद्याद्यणलोपयोरप्राप्तेन चा
 गमेऽपि वर्णादाङ्गमिति न्यायात्प्रागेश यणलोपी
 प्राप्नुतः इत्याङ्गुचनमिति वाच्यम् इणस्त्योरन्तर
 गत इति भाष्यात् च्छोःशूडिति सतु कनिर्देशाच्च
 यमनित्याऽअन्यथांगत्वाच्चस्य शादेशे तुकोऽप्रा-
 प्त्यास निर्देशो व्यर्थः स्यादिति भाष्ये ध्वनितम् ॥१॥

भूवादयो धातवः क्रियावाचिनः किम् याः
 पश्यति न चास्ययाशब्दस्य लाक्षणिक्त्वान्न धातु
 संज्ञेति वाच्यम् भवादियु लाक्षणिकानामपि अ
 ष्टत्यादीनां दर्शनेनैतद्विषये तत्परिभाषायाऽप्रवृ
 त्तैः नकारजावनुस्वारपञ्चमौ ऋलि धातुषु शका
 रजस्यकारश्चेत् प्राट्त्वर्गस्तवर्गज इत्यभियुक्तौक्तेरि
 ति मनोरमोपरि शब्दरत्नगुण्यः अत्रायं पूर्वपक्षः
 धातुसंज्ञाग्रप्रति अनुस्वारसवर्णादीनामसिद्धत्वेन प्र
 तिपदीक्तस्यैवासम्भवे न लाक्षणिकपरिभाषया
 पश्यतीत्यत्र दीप इति शब्दरत्नयन्योऽसङ्गतः किञ्च
 क्रियावाचिनः किमित्यस्य वा करोति वा भव
 तीत्यत्र प्रत्युद्गाहरणं सम्भवति वाशब्दस्य धातुत्वे
 ऽधातुरिति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावे सुपोऽनु

त्पद्यापदत्वाभावात्तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातो न
 स्यात् अत्र समाधान अर्धवत्सूत्रेऽधातुग्रहणस्य
 त्यागेन वा करोतीत्यादावदोषः न चाहन्नित्यस्या
 पि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् न
 लोपोऽतिङ् इति न्यासेन वारणात् राजीयतीत्या
 दौ तु न दोषः प्रत्यासत्त्या तिङन्तनिरूपित यस्य
 पदत्व तन्निमित्तात् परस्य लोप इत्यर्थाद्रामानि
 त्यादौ तु नलोपो न अन्यथा तस्मात्सोलोपः
 इत्येव वृथादिति पण्डिताः वस्तुतस्तु वाशब्देनि
 पातसंज्ञाप्राप्ता सा धातुसंज्ञाया वाधिका भवि
 प्यति धातुसंज्ञा भवतीत्यादौ चरितार्था निपात
 संज्ञा चाह प्रभृतिषु चरितार्था वा शब्दस्य परत्वा
 न्निपातसंज्ञैव या पराऽनवकाशा चेत्याकडारादे
 केल्यत्र सूत्रे जकालसूत्रे च भाष्ये प्रसिद्धत्वात् अ
 न्तरङ्गत्वन्तु भ्वादिवादिगणसापेक्षत्वेनोभयो सं
 ज्ञयो सममेव गणोपस्थितशब्दाहुल्येन वहिरङ्ग
 ता तु धातुसंज्ञाया एव भुवश्च महावशाद्धतेरित्यत्र
 महाव्याहृतिग्रहणात् यावत्पुरानिपातयोरित्यत्र
 निपातग्रहणाच्च निपाते प्रतिपदोक्तव्यवस्थिति
 मनोरमाद्विग्रहकाराशयः प्रातिपदिकसंज्ञाया नि
 पातसंज्ञावाधिकैषाविरोधात् निपातः प्रातिपदि
 कमिति विशेषवचनात् रामानित्यादौ सस्य लोप
 स्तु न ह्यत सस्यनत्वे नलोप तस्यासिद्धत्वाद्राम

मासयतीत्यादौ दीर्घाभावे तुकोभावार्थत्वात्तस्येति
 अथ धातुग्रहणप्रत्याख्याने यद्य ग्रहणवास्ति चेत्तर्हीत्यं
 न्यस्यतां नलोपः प्रातिपदकांतस्येति तावतापि भा
 वाइयलाघवादिति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् ॥३२॥
 अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अच शेखरः अचसूत्रे प्रयोगी
 योऽच्स्थानिक इत्यर्थो नतु सूत्रे स्थानित्वेनोद्देश्य
 ताच स्थानिक इत्यर्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिव
 च्चं सिध्यति अतएव चङ्परनिष्ठांसेष्यंतास्मिचि
 षवीभवदित्यादि सिद्धार्थो निषेधः सार्थकः इति
 दुहुव इत्यत्र शेषरोक्तप्रयोगः परनिमित्तकत्वाभावे-
 पि शपः परनिमित्तत्वेन परंपरया लोपनिमित्तत्वेन
 स्थानितया ऽच्चादेशस्याभावेन स्थानिवच्चाभावाच्छप्
 त्वमाश्रित्य नगुण इत्युक्तम् तत्पूर्वापरविरोधम् वस्तु
 तोऽकारस्यैव क्लृप्त्वेन स्थानिवत्त्वस्य दुर्भारत्वादिति पं
 डिताः तत्रैतत् विरोधपरिहारः साक्षात्परनिमित्त
 कता तत्र प्रायोगिकस्थानिता परंपरया प्राप्तयां
 सौचस्थानितेति एवमेवहि प्रयोगाणां गतिर्भवति
 नान्यथेति बोध्यम् यत्तु वैरित्यत्रस्थानिवत्त्वेन उपा
 ताच् स्थानिसत्त्वाच्चङ् परनिष्ठासे इति षचनं वारि
 षास्यदबोध इत्यादौ चरितार्थमतः सूत्रे एषाच् स्था
 निक इत्युक्तेः सर्वेष्टसिद्धिरित्युक्तम् तन्न टिपदेनाच
 एव ग्रहणाद्चादेशाभावेनादोपात् अतएव मरुत
 माचष्टे मारयतीतिवृद्धीकृतायां नस्थानिवद्भाव इ
 ति दिक् ॥३३॥ इत्युत्तरपञ्चावली समाप्ता ॥ श्रीः

रपद्यापदत्वाभावात्तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातो न
 स्यात् अत्र समाधानं अर्थवत्सूत्रेऽधातुयहणस्य
 त्यागेन वा करोतीत्यादावदोषः न चाहन्नित्यस्या
 ऽपि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् न
 लोपोऽतिङ्ङ इति न्यासेन वारणात् राजीयतीत्या
 दौ तु न दोषः प्रत्यासत्त्या तिङन्तनिरूपित यस्मिन्
 पदत्व तन्निमित्तात् परस्य लोप इत्यथाद्रामानि
 त्यादौ तु नलोपो न अन्यथा तस्माच्छसोलोपः
 इत्येव वृथादिति पण्डिताः वस्तुतस्तु वाशब्देनि
 पातसंज्ञाप्राप्ता सा धातुसंज्ञाया वाधिका भवि
 श्यति धातुसंज्ञा भवतीत्यादौ चरितार्था निपात
 संज्ञा चाह प्रभृतिषु चरितार्था वा शब्दस्य परत्वा
 निपातसंज्ञैव या पराऽनवकाशा चेत्याकडारादे
 कौत्स्यत्र सूत्रे ऊकालसूत्रे च भाष्ये प्रसिद्धत्वात् अ
 न्तरङ्गत्वन्तु भ्वादिवादिगणसापेक्षत्वेनोभयोः सं
 ज्ञयोः सममेव गणोपस्थितशब्दाहुल्येन वदिरङ्ग
 ता तु धातुसंज्ञाया एव भुवश्च महाव्याहृतेरित्यत्र
 महाव्याहृतिग्रहणात् यावत्पुरानिपातयोरित्यत्र
 निपातग्रहणाच्च निपाते प्रतिपदोक्तव्यवस्थिति
 मनोरमादियन्यकाराशयः प्रातिपदिकसंज्ञायानि
 पातसंज्ञावाधिकैवाविरोधात् निपातः प्रातिपदि
 कमिति विशेषवचनात् रामानित्यादौ सम्य लोप
 स्तु न कृतः सस्य नत्वे नलोप तस्यासिद्धत्वाद्दाम

मासवतीत्यादौ दीर्घाभावे तुकोभावार्यत्वात्तस्येति
 षयधातुग्रहणप्रत्याख्याने यद्य ग्रहस्तवास्ति चेत्तर्हीत्यं
 न्यस्यतां नलोपः प्रातिपदकांतस्येति तावतापि मा
 चाइयलाघवादिति तत्त्वप्रकशिकायां स्पष्टम् ॥३२॥
 अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ अच श्रेखरः अचसूत्रे प्रयोगे
 योऽचस्थानिक इत्यर्थो नतु सूत्रे स्थानित्वेनोद्देश्य
 ताच स्थानिक इत्यर्थस्तेनणिलोपादेरनेनस्थानिव
 च्चं सिध्यति अतएव चङ्परनिङ्गासेष्ट्यंताश्चि
 ष्वीभवदित्यादि सिद्धार्थो निषेधः सार्थकः इति
 दुहुव इत्यत्र शेषरोक्तप्रयोगः परनिमित्तकत्वाभावे-
 पि शपः परनिमित्तत्वेन परंपरया लोपनिमित्तत्वेन
 स्थानितयाऽत्रादेशस्याभावेनस्थानिवत्त्वामावाच्छप्
 त्वसाश्रित्य नगुण इत्युक्तम् तत्पूर्वापरविरुद्धम् वस्तु
 तोऽकारस्यैव स्तुत्वेन स्थानिवत्त्वस्यदुर्वारत्वादिति पं
 डिताः तच्चेत्यं विरोधपरिहारः साक्षात्परनिमित्त
 कता तत्र प्रायोगिकस्थानिता परंपरया प्राप्तायां
 सौचस्थानितेति एवमेवहि प्रयोगाणां गतिर्भवति
 नान्यदेति बोध्यम् यत्तु वैरित्यत्रस्थानिवत्त्वेन उपा
 ताच्चस्थानिसत्याचङ् परनिङ्गासे इति वचनं वारि
 ष्याख्यद्वयोव इत्यादौ चरितार्थमतः सूत्रे एवाच् स्था
 निक इत्युक्तेः सर्वेष्टसिद्धिरित्युक्तम् तन्न टिपदेनाच
 एव ग्रहणादत्रादेशाभावेनादोषात् अतएव मरुत
 माचष्टे मारयतीतिवृद्धीकृतायां नस्थानिवहाय इ
 ति दिक् ॥३३॥ इत्युत्तरपक्षावली समाप्ता ॥ श्रीः